

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης
« Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία »

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
Επιβλέπων καθηγητής : Λάμπρος Φλιτούρης

***« Οι εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου την
περίοδο της κατοχής και συμμετοχή μελών
τους στο αντιστασιακό κίνημα της Ηπείρου »***

Κόκκαλης Γεώργιος

Φεβρουάριος 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Περίληψησελ 3
- Πρόλογοςσελ 4
- Εισαγωγήσελ 8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

- Κεφάλαιο 1^ο - Χώρος και Πληθυσμός
 - 1.1 Οι εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου
ο πληθυσμός τους , κοινοτική και οικονομική
ζωή τους μέχρι το 1940σελ 12
- Κεφάλαιο 2^ο - Πόλεμος, κατάρρευση, κατοχή
 - 2.1 Η ιταλική κατοχήσελ 24
- Κεφάλαιο 3^ο - Αλλαγή κατακτητή
 - 3.1 Γερμανικά αντίποινα και τα πρώτα αντιεβραϊκά μέτρα
.....σελ 28
 - 3.2 Η στάση της εβραϊκής ηγεσίαςσελ 35
 - 3.3 Επιχείρηση εκτόπισηςσελ 41

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

- Κεφάλαιο 4^ο - Η Αντίσταση στην Ήπειρο
 - 4.1 Ένταξη και συμμετοχή των εβραίων στον ένοπλο αγώνα
στην Ήπειροσελ 47
 - 4.2 Ο ένοπλος αγώνας κατά του κατακτητή εντείνεται
.....σελ 66
- Επίλογος
.....σελ 75
- Συνεντεύξεις – Βιβλιογραφία
.....σελ 80
- Παραρτήματασελ 82
- Συνέντευξησελ 86

Περίληψη

Το κίνημα της Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα έχει καταστεί αντικείμενο πολλαπλής μελέτης. Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας έχει στραφεί στη «μικροϊστορία» του αντιστασιακού κινήματος, αναδεικνύοντας τη βάση του, δηλαδή το χωριό, τη γειτονιά, την οικογένεια, τον αγωνιστή. Όσον αφορά τη συμμετοχή Εβραίων στο ελληνικό αντιστασιακό κίνημα, προσκομίζει νέα ευρήματα, ιδιαίτερα σημαντικά, όπως τη σχέση ανάμεσα στις γερμανικές επιχειρήσεις μαζικών εκτοπίσεων των Εβραίων της Ελλάδας από τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, τη Λάρισα, το Αγρίνιο, τα Ιωάννινα, την Άρτα κλπ στα μέσα του 1943 ως το πρώτο τρίμηνο του 1944, και την απόφαση αρκετών Εβραίων να διαφύγουν στα βουνά και να προσχωρήσουν σε αντάρτικες ομάδες. Ωστόσο αίσθηση προκαλεί το γεγονός πως ενώ τα σύννεφα της επερχόμενης «καταιγίδας» είχαν παρουσιαστεί καιρό πριν τις εκτοπίσεις, παράγοντες κοινωνικοί, οικονομικοί, θρησκευτικοί και ηθικοί έδρασαν ανασχετικά τόσο ως προς την μαζικότερη συμμετοχή Εβραίων στο αντιστασιακό κίνημα, αλλά το σημαντικότερο ως προς την έγκαιρη διαφυγή τους από τις πόλεις. Στην περίπτωση των εβραίων της Ηλείου, η οποία εξετάζεται στην παρούσα εργασία, οι ταλαντεύσεις, οι ανασταλτικές τακτικές ενός καθιερωμένου οικογενειακού κώδικα έφεραν τέτοια αποτελέσματα ώστε μόνο οι εβραιογιαννιώτες μεταπολεμικά να μετρούν το 91% των μελών τους στα θύματα του ολοκαυτώματος. Όσοι κατέφυγαν εν τέλει στο αντάρτικο έπιασαν τα όπλα, πρόσφεραν ιατρικές υπηρεσίες, ενώ άλλοι δούλευαν στον ανεφοδιασμό, σε συνεργεία ιματισμού, σε τυπογραφεία κι άλλοι ξεχώρισαν σε επιτελικές θέσεις. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, υπηρέτησαν στον ΕΛΑΣ, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που εντάχθηκαν στον ΕΔΕΣ. Η σχέση μεταξύ των Ελλήνων Εβραίων και της Αντίστασης κατά τη διάρκεια του πολέμου αποτελεί μια θεματική που παρουσιάζει ιδιαιτέρως δύσκολα ερευνητικά προβλήματα. Τα διασωθέντα αρχεία των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων, όπως ήταν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, και ο ΕΔΕΣ, είναι λίγα, παρουσιάζουν αντιθέσεις και δεν αποδεικνύονται χρήσιμα για την άντληση πληροφοριών γύρω από θέματα που

θεωρούνταν μεγάλης προτεραιότητας, όπως ήταν η στρατολόγηση και η περίθαλψη Εβραίων.

Πρόλογος

Η συγγραφή μιας θεματική και η καταγραφή μιας σειράς επιβαρυνμένων από έντονο συναισθηματισμό, φόβο, πόνο και θλίψη γεγονότων δημιουργεί ένα επιπρόσθετο βάρος για τον συγγραφέα αυτού του πονήματος. Πόσο μάλλον που τα γεγονότα αυτά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προβάλλουν ένα μέρος του κατά τα άλλα πλούσιου ιστοριογραφούμενου θέματος του Ολοκαυτώματος και της «Τελικής Λύσης». Ωστόσο τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Γεγονότα που συνέβησαν εβδομήντα χρόνια πριν τα οποία για τους ελάχιστους εναπομείναντες δρώντες της ιστορικής εκείνης περιόδου τα γεγονότα είναι «αγκάθια στην ψυχή που χώνονται ολοένα βαθύτερα», η έρευνα που ακολουθεί προσπάθησε να αποτυπώσει την ζέση των ιστορικών τεκμηρίων έτσι όπως αυτά ξεδιπλώνονταν μέσα από την άμεση και ζωντανή καταγραφή, μέσω συνεντεύξεων ή γραπτών μαρτυριών. Η διατήρηση της ζωτικότητας και του πλούτου της ιστορικής έρευνας περνά μέσα από μαρτυρίες με πρόσωπα της εποχής που η αφήγηση και η καταγραφή των εμπειριών και των λεπτομερειών της ιδιωτικής τους ζωής αποδεικνύεται πολύτιμη κάθε φορά που επιδιώκουμε το πόνημά μας να μην έχει μόνο ακαδημαϊκό χαρακτήρα αλλά να αναδεικνύει με καθαίο τρόπο το πνεύμα της κοινωνίας της εποχής. Ζωντανές μαρτυρίες που δυστυχώς, λόγω της μακρινής χρονικής απόστασης που μας χωρίζουν από τα γεγονότα και της αναπόφευκτης φυσικής απώλειας των πρωταγωνιστών παρέμειναν στο επίπεδο του οριακά ελάχιστου. Έτσι για άλλη μια φορά η καταφυγή στην έντυπη τεκμηρίωση και η αναζήτηση ιστορικών επιστημονικών συγγραμμάτων θα μου έδινε την λύση.

Όταν επέλεγα ως μεταπτυχιακή μου εργασία το θέμα της συμμετοχής των εβραίων στην αντίσταση στην περιοχή της Ηπείρου, λίγα γνώριζα για την ακριβή βιβλιογραφική πληρότητα που θα μπορούσε να μου φανεί χρήσιμη για την περίοδο στο συγκεκριμένο τοπογραφικό πλαίσιο αλλά και για την ιδιαίτερη θρησκευτική κοινότητα των εβραίων της Ηπείρου. Οι πηγές λίγες και σκόρπιες. Στην μελέτη της βιβλιογραφίας καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει

ο έλεγχος της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας του κειμένου. Στοιχεία που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τον βαθμό αξιοπιστίας πάντα με προβληματίζουν σε κάθε στροφή του κειμένου. Εξάλλου πολλά από τα βιβλία που χρησιμοποίησα δεν ήταν προϊόν μιας εξειδικευμένης ιστορικής μελέτης του υπό εξέταση θέματος αλλά μάλλον προσωπικές αναμνήσεις γενικότερης θεματολογίας ή κάποιες αυτοβιογραφίες ή ακόμα και βιβλία τοπικής ιστορίας ¹. Εξαίρεση αποτελούν τα έργα του Steven Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, καθώς και του Michael Matsas, *The Illusion of Safety* ². Σ' αυτά αν και η θεματική τους είναι η αντίσταση των εβραίων σε ολόκληρη την Ελλάδα, εντούτοις στοιχεία, μαρτυρίες και περιγραφές από τη δράση των λίγων δεκάδων εβραίων ανταρτών στα βουνά της Ηπείρου ψηφοθετούν ένα ξεχασμένο ή καλύτερα παραμελημένο γεγονός η διάσταση του οποίου απαιτούσε περαιτέρω διερεύνηση. Ιδιαίτερο κίνητρο στην έρευνά μου αποτέλεσαν οι συνθήκες εκείνες που συνετέλεσαν σ' εκείνη την όχι οργανωτικά προκαθορισμένη έξοδο, κάτω από εξαιρετικά δύσκολες και περιπλεγμένες καταστάσεις, κάποιων νεαρών ελληνοεβραίων και που κάτω από ισχυρές ταλαντώσεις που τους προκαλούσε το κοινωνικό και οικογενειακό έθος του εβραϊσμού, *τράβηξαν για το βουνό και την αντίσταση* με αποκλειστικά δικιά τους πρωτοβουλία. Ψάχνοντας ανακάλυψα ότι πρώτη φορά που το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδας ασχολήθηκε με το θέμα των Ελληνοεβραίων μαχητών της Αντίστασης, ήταν σε μια περιοδεύουσα έκθεσή του το φθινόπωρο του 2001 με τίτλο «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, 1941 – 1944» . Ήταν τότε που ακούστηκε μέσα στο χώρο του Μουσείου το παράπονο των ξεχασμένων πολεμιστών του βουνού, που ένιωθαν ότι η πατρίδα δεν τους τίμησε όπως έπρεπε, ότι έλλειπε εκείνος ο κατανυκτικός χώρος της μνήμης, ο αφιερωμένος σ' ένα λησμονημένο αγωνιστικό και εθνικοαπελευθερωτικό παρόν εκατοντάδων ελληνοεβραίων πρώην ανταρτών.

¹ Η χρονική και συναισθηματική απόσταση του εκάστοτε συγγραφέα από τα γεγονότα, η τοποθέτησή του σε κάποια πολιτικοideολογική μερίδα της εποχής, η άποψη που εκφέρει και τα επιχειρήματα στα οποία την στηρίζει, συχνά μπορεί να διαστρεβλώσει ακόμα και την πραγματικότητα. Ακόμα και οι πηγές και οι προελεύσεις των πληροφοριών αλλά και ο τρόπος που αυτές αξιοποιεί ενδεχομένως να μην είναι οι καλύτερες. Μόνη λύση η περαιτέρω διασταύρωσή τους με τις πρωτογενείς πηγές και η ανεμπόδιστη και με παρησία κατάθεση των συμβάντων.

² Michael Matsas, *Illusion of Safety, The story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella Publishing Company, INC. New York, 1997. Επίσης, Steven Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Vallentine Mitchell, London, 2006

Τότε τέθηκαν τα ψήγματα μιας βαθιάς υποχρέωσης και ειλικρινούς επιθυμίας να τιμηθούν αυτοί που πολέμησαν και ακύρωσαν την πεποίθηση ότι οι Εβραίοι υπέκυψαν στο Ολοκαύτωμα ως 'πρόβατα επί σφαγή'.³

Η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί αν μια σειρά ανθρώπων δεν έσκυβαν με πραγματικό ενδιαφέρον για την ανασύνθεση των γεγονότων και περιέργεια ως προς το αποτέλεσμα μιας εργασίας που πρόβαλε μια σχεδόν άγνωστη πτυχή της παρουσίας των ελλήνων εβραίων στην κρισιμότερη χρονική στιγμή της μακραίωνης ιστορίας τους στο στενό, παραμελημένο και οικονομικά περιθωριοποιημένο τμήμα του ελληνικού χώρου, την Ήπειρο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον άνθρωπο που με εισήγαγε σε μια τέτοια ενδιαφέρουσα αναζήτηση τον καθηγητή μου και επιβλέπων της εργασίας κο Λάμπρο Φλιτούρη. Τον ευχαριστώ για τις πολύτιμες επισημάνσεις του ως προς την μορφή και τη δομή της εργασίας αυτής. Επίσης ευχαριστώ τον άνθρωπο που οι συνομιλίες μαζί του ήταν πάντα συναισθηματικά φορτισμένες – ως παιδί είχε βιώσει τον βίαιο αποχωρισμό του πατέρα για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης - και που με τις εύστοχες προτροπές του με παρέσυραν σε περαιτέρω αναζητήσεις, τον συγγραφέα και ερευνητή πρόεδρο του συλλόγου απογόνων θυμάτων Ολοκαυτώματος, κο Μάριο Σούση. Ακολουθώ να ευχαριστήσω μια σειρά ανθρώπους που στον ένα ή άλλο βαθμό με ενίσχυσαν ηθικά και τεχνικά με τη βοήθειά τους.

- Τον κο Κωνσταντίνο Καραβασίλη από την Άρτα
- Τον κο Αλέκο Ράπτη, έμπειρο ερευνητή της σκληρής περιόδου της κατοχής στην περιοχή της Ηπείρου
- Την πρόεδρο και το προσωπικό της βιβλιοθήκης του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδας
- Τον καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Καλέφ-Εζρά

³ Μια ακόμα έκθεση πραγματοποιήθηκε τον περασμένο Απρίλιο (2013) στο χώρο ξανά του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδας με τίτλο «Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση»

Ιδιαίτερα όμως να ευχαριστήσω, με σεβασμό στην πολυκύμαντη ζωή τους, το ζεύγος Σαμουήλ και Στέλλα Κοέν που τον Ιούνιο του 2011 μου παραχώρησαν με εγκαρδιότητα τις προσωπικές τους μαρτυρίες και με έκαναν κοινωνό ενός υπεράνθρωπου αγώνα επιβίωσης που έφθανε από τα αντάρτικα λημέρια στα Ζαγόρια (Σαμουήλ) , μέχρι τα κρεματόρια του Άουσβιτς (Στέλλα) .

Αποτελεί, τέλος , ένα ελάχιστο φόρο τιμής σ' όλους εκείνους τους έλληνες εβραίους της γενιάς του '40 που σήκωσαν με το βάρος ενός ένοπλου αγώνα στις πλάτες τους , τους καημούς και της οίμωγής ενός ολόκληρου λαού και τίμησαν με συλλογικό μόχθο και αυτοθυσία την Εθνική Αντίσταση 1941-1944 .

Εισαγωγή

Ο παράγοντας της κοινωνικής συνοχής υπήρξε καθοριστικός και στην περίπτωση του διωγμού του εβραϊκού στοιχείου. Ένας παράγοντας που από πολλές απόψεις εξηγεί τη στάση των διαφόρων κοινωνιών, σε Ελλάδα και Ευρώπη, σ' αυτό το θέμα. Πώς στάθηκε δυνατόν να εξολοθρευτούν συστηματικά 6.000.000 Ευρωπαίοι Εβραίοι στην καρδιά της Ευρώπης ;

Για να απαντηθεί ένα τόσο δύσκολο ερώτημα, ένα ερμηνευτικό κλειδί θα ήταν η αναζήτηση του βαθμού ένταξης των εβραϊκών παροικιών σε κάθε κοινωνία ξεχωριστά. Η αναδίπλωση των εβραϊκών παροικιών στον εαυτό τους κι η έλλειψη συνοχής ανάμεσα στο εβραϊκό και μη εβραϊκό στοιχείο μιας κοινωνίας επέτρεπε ν' ανοίξει ο δρόμος για ένα αντι-εβραϊκό πογκρόμ διώξεων. Όπως επισημαίνει και ο Ezra Mendelsohn σε ανακοίνωσή του στο Συμπόσιο για την εβραϊκή γενοκτονία⁴ οι Εβραίοι ήταν προφανώς πολίτες δεύτερης κατηγορίας, σχεδόν απογυμνωμένοι από τα πολιτικά τους δικαιώματα, κι αποτελούσαν έτσι έναν θεμιτό στόχο για οργανωμένες επιθέσεις. Όταν μάλιστα θρυμματίζονται οι κοινωνικοί δεσμοί σε εξαιρετικά κρίσιμες για ολόκληρη τη κοινωνία στιγμές, οι αλυσίδες που συγκρατούν ένα ορισμένο κοινωνικό σώμα μες στο πλαίσιο της κοινωνίας σπάνε και αυτό το σώμα εγκαταλείπεται στο έλεος κάθε επίθεσης. Αυτό δεν αποτέλεσε γνώρισμα κάθε κοινωνίας και στο ίδιο βαθμό. Αυτό που δίχως πρόβλημα έγινε σ' ολόκληρη την ανατολική Ευρώπη στα χρόνια του πολέμου, πήρε άλλη τροπή σε χώρες της δυτικής Ευρώπης. Ένα κορυφαίο παράδειγμα αποτελεί η διάσωση της μικρής εβραϊκής κοινότητας της Δανίας , αποτελούμενης από 7.500 άτομα, η οποία επέζησε φυγαδευμένη νύχτα με πλοία στην ουδέτερη Σουηδία.

Ο παράγων λοιπόν της κοινωνικής συνοχής (cohesion sociale) αποδεικνύεται καθοριστικός στο πως μια κοινωνία μπορεί να

⁴ Ezra Mendelsohn, «Σχέσεις Εβραίων και μη Εβραίων στην ανατολική Ευρώπη στο μεσοπόλεμο», Συμπόσιο της Ecole des hautes etudes en sciences sociales L'Allemagne nazie et le genocide juif, Παρίσι, εκδόσεις Gallimard-Seuil, 1985

προστατεύσει τις επιμέρους ομάδες της. "Η ανθρώπινη εμπειρία μαρτυρεί ότι δεν υπερασπιζόμαστε καλά παρά μόνο ότι αγαπάμε πολύ. Δεν είμαστε διατεθειμένοι να διατρέξουμε κινδύνους παρά μόνο για κάτι με το οποίο είμαστε πολύ δεμένοι. Όσο περισσότερο μια κοινωνία προτείνει διαδικασίες ενσωμάτωσης και συμμετοχής σε όλους, τόσο περισσότερο συμβάλλει στην ανάπτυξη της εσωτερικής της κοινωνικής συνοχής,...." , αναφέρει στο έργο του ο Ταγκυέφ "La Judeophobie des Modernes" το 2008.⁵

Παραθέτοντας ιστορικά στοιχεία, αναγνωρίζουμε και τα "όρια" που ενδεχομένως μια πλειοψηφική κοινωνικοπολιτισμικά ομοιογενής κοινωνία θέτει ως προς τον βαθμό αποδοχής της ιδιαιτερότητας των "άλλων" μέσα στα πλαίσια που αυτή ορίζει. "Όρια" που τιμεντάρονται και εδραιώνονται όσο η συμβιούσα μειοψηφική κοινωνική ομάδα από τη μεριά της αδυνατεί να αφομοιώσει είτε διότι οι δικές της κοινωνικές νόρμες απορρίπτουν τακτικές υποχωρητικότητας σε θέματα θρησκευτικής τάξης, είτε διότι διεκδικεί το αυτονόητο της αυθυπαρξίας της με οποιοδήποτε κόστος. Στο βάθος των ιστορικών περιόδων ο αντιεβραϊσμός άλλοτε κατείχε περίοπτη θέση ως τοπική συνωμοσία που στόχευε στην δηλητηρίαση των αξιακών δομών των αλλόθρησκων (πάντα χριστιανικών) κοινοτήτων και άλλοτε ως συνωμοσία με θρησκευτική στόχευση και ευθείας επίθεσης ενάντια στον Χριστιανισμό.

Όταν ο αντιεβραϊκός ρατσισμός επεκτείνεται -ως λεξικολογικό ορισμό τον βρίσκουμε στο τελευταίο μισό του 19ου αιώνα- τότε τα αρνητικά του στερεότυπα αναβαθμίζονται και η κατηγορία εναντίον του δομείται και στην εθνική (ή ενδοεθνική) συνωμοσία. Σε κοινωνίες, όπως η γερμανική αναπτύχθηκε και ο λεγόμενος "φυλετικός ντετερμινισμός", ο οποίος εγγραφόμενος στην καρδιά της εβραιοφοβίας, είναι η άλλη όψη του ίδιου νομίσματος με την διαφορά ότι η εβραϊκότητα αποτελεί μια ακαταμάχητα ισχυρή δύναμη κυριαρχίας σε πλανητικό επίπεδο με τη ισχυρή βιολογική ορμή⁶ που της χαρίζει η φύση της "φυλής" και η αποτίναξη του ζυγού αυτής της "άδικης τάξης" φέρνει την επανάσταση και την λύτρωση της

⁵ Πιέρ Αντρέ Ταγκυέφ, *Τι είναι αντισημιτισμός;* μτφ Αναστασία Ηλιαδέλη, Ανδρέας Πανταζόπουλος, έκδοση βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2011, σελ 33

⁶ Πιέρ Αντρέ Ταγκυέφ, το ίδιο, σελ 11-22

ανθρωπότητας. Θεωρίες όπως εκείνες του Ζέεβ Στέρνχλ που θεωρούσε τον φασισμό μια "λογική ιδεολογία"⁷, έδιναν όλη εκείνη την ποικίλη θεματολογία που ο φασισμός από τη δεκαετία του 1920 αναζητούσε στα πλαίσια του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η ανωτερότητα της "φυλής" ή του "λαού" (Volk για τους Γερμανούς) απέναντι σε οποιαδήποτε ατομικά δικαιώματα έκαναν τον ναζισμό να "διεκδικήσει" αυτούσια την "αρετή και την ομορφιά της βίας" για χάριν της αποφυγής της εθνικής κατάπτωσης και της μη φυλετικής καθαρότητας.

Η μεγάλη αναπτυξιακή έκρηξη από τα μέσα του 19ου αιώνα με τον οικονομικό μετασχηματισμό, τα πολιτικά αιτήματα του φιλελευθερισμού, του ριζοσπαστισμού και του εθνικισμού, έθεσε σε κινητήρια τροχιά την χωρίς όρια κίνηση των παραγόντων της παραγωγής και την ανεμπόδιστη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού και επενδυτικού κεφαλαίου. Η κολοσσιαία διαδικασία φιλελευθεροποίησης που συντέλεσε στην οικονομική εξάπλωση με την μετανάστευση κεφαλαίου και εργασίας προκάλεσε μια πρωτόγνωρη κίνηση ανθρώπων όπου πρώτοι οι εβραίοι έμελλε "ξεσπιτωθούν" από τις ευρωπαϊκές κωμοπόλεις τους για να "αποικήσουν" τις μεγαλουπόλεις όπου ο καπιταλισμός "έφτιαχνε θαύματα".⁸

Από την θρησκευτικά συμπαγή κοινοτική αλληλεγγύη η οποία υπάκουε στο : Εβραίος ίσον, παράδοση, κοινότητα, αλληλεγγύη, και περιορισμένη αφομοιώσιμη ισχύ θα εισέρχονταν καινούργιες αναπαραστάσεις της εικόνας του Εβραίου που θα τόνιζαν ένα νέο προφίλ της αντιεβραϊκής υστερίας : Εβραίος ίσον, ελίτ, χρήμα, διείσδυση, εξουσία, επιρροή, χειραγώγηση. Πλέον στην εποχή της χρηματιστηριακής και εμπορευματικής "παγκοσμιοποίησης", δεκαετίες πριν αυτή μπει στο λεξιλόγιό μας, η κατηγορία της "ενοχής της εβραϊκής παγκόσμιας συνωμοσίας" είχε για τα καλά αναθερμάνει τον

⁷ Η ακραία θέση του Στέρνχελ αποτελεί ως και σήμερα σημείο έντονης αντιπαράθεσης. Το να θεωρεί ο Στέρνχελ το φασισμό «ουσιώδες τμήμα στην ιστορία της ευρωπαϊκής κουλτούρας», ερχόταν σε αντίθεση με άλλους που το φαινόμενο του ναζισμού το αποκλείουν από όλες τις πολιτισμικές εκφάνσεις και καταβολές του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Προς αποκατάσταση της αλήθειας να πούμε ότι ο Στέρνχελ στην θεωρία του δεν μιλά για τον ναζισμό αλλά μάλλον έχει στο νου του τον ιταλικό φασισμό. Robbert O. Paxton *Ανατομία του Φασισμού*, μτφ Κατερίνας Χαλμούκου, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2006 , σελ 58-59 και 365.

⁸ Erik Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848 -1875* , εκδ ΜΙΕΤ , Αθήνα 2006 , σελ. 53, 295-296

αντιεβραϊκό λόγο ⁹. Στοιχείο των καιρών, το δεύτερο τέταρτο του 20ου αιώνα και μετά τις θυελλώδεις ανατροπές που επέφερε η εγκαθίδρυση του "πρώτου εργατικού κράτους" στο κόσμο, στη Ρωσία, ο μύθος της συνωμοσίας επεκτείνεται "φυλετικά", όχι τόσο όσο ως καθαρή βιολογία, αλλά ως "κοινωνική βιολογία", στο επίπεδο των ιστορικών παραδόσεων, των ταυτοτήτων, του πολιτισμού, της πολιτιστικής κοινότητας. Πλέον ο θανάσιμος "κόκκινος κίνδυνος" προερχόμενος από τη μανία του μοσχοβίτικου εβραϊσμού ορίζεται με τη εσχατολογική κατηγορία του Κομμουνισμού, Σιωνισμού, Μασονισμού και γίνεται έργο της "εγκληματικής φύσης των εβραίων" ¹⁰. Καθόσον η εξέλιξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου ενέπλεκε τόσο τους μάχιμους του μετώπου όσο τον άμαχο πληθυσμό, ένας νέος κίνδυνος εμφανίστηκε στο προσκήνιο για την ναζιστική κυριαρχία. Οι λαοί της Ευρώπης οι οποίοι έπαιρναν αντίθετη θέση απέναντι στην προοπτική της ναζιστικής Νέας Τάξης ανέπτυσαν αντιστασιακά κινήματα αλλού ισχυρά και πλειοψηφικά και αλλού επιστρατεύονταν δυναμικές μειοψηφίες. Κάτω από έναν εν πολλοίς ιδεολογικό αγώνα επιστρατευόταν από τους Ναζί ένα συνεκτικό ιδεολόγημα που ως βάση είχε την αντικομμουνιστική υστερία και το αντιεβραϊκό μένος. Όταν αυτό μπορούσε να συνδυαστεί και με την κατάλληλη προπαγάνδα να διοχετευτεί σε ισχυρά λαϊκά στρώματα τότε η αντιμετώπιση του εχθρού θα "νομιμοποιούσε" και ασύμβατες μεθόδους. ¹¹

⁹ Πιέρ Αντρέ Ταγκνέφ, στο ίδιο, σελ 71-72

¹⁰ Δέσποινα Παπαδημητρίου, στο «*Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936-1949 – Καταβολές, συνέχεια και ασυνέχειες*», στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα '36- '49, από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, Τομές και συνέχειες*. Επιμ. Χάγκεν Φλαϊσερ, 4η έκδοση, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σελ 147-149

¹¹ Η ενσάρκωση του τύπου του απόλυτου εχθρού, κατά τον ηγέτη του Τρίτου Ράϊχ, ήταν συνυφασμένη με την μορφή του «μπολσεβίκου εβραίου». Όπως αναφέρει ο Πιέρ-Αντρέ Ταγκνέφ στο βιβλίο του, «...*Το κατηγορήμα μπολσεβικισμός έφθασε στο σημείο να ταυτίζεται με την φυλετική υπόσταση του εβραίου. Εξ' ου η εξομοίωση του εβραίου με τον αντάρτη*». Σύμφωνα και με τις οδηγίες της «Τελικής Λύσης» της 18ης Δεκεμβρίου 1941, Χίτλερ και Χίμλερ οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα ότι κάθε εβραίος θεωρείται αυτομάτως ύποπτος για αντάρτης και έπρεπε άρα να αντιμετωπιστεί ως απόλυτος κίνδυνος. Την ψευδο-πολιτική αιτιολόγηση της εβραιοκτονίας ο Φύρερ την κατοχύρωνει ως αδιάσειστο ντοκουμέντο κληρονομιάς στις επόμενες γενιές με τον γενοκτονικό τίτλο «*Judenfrage. Als Partisanen auszurotten*» (δηλαδή, «Εβραϊκό ζήτημα. Να εξοντωθούν οι Εβραίοι ως αντάρτες», Πιέρ-Αντρέ Ταγκνέφ, «Τι είναι αντισημιτισμός;» σελ 65

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο : Χώρος και Πληθυσμός ως το 1940

1.1 Οι εβραϊκές κοινότητες της Ηπείρου, ο πληθυσμός τους , κοινοτική και οικονομική ζωή τους μέχρι το 1940

Η γειτνίαση του ηπειρώτικου χώρου με περιοχές σαν αυτής της Νότιας Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας όπως και η εκτεταμένη ακτογραμμή με μέτωπο προς την Ιταλία, αυξάνει την στρατηγική σπουδαιότητα του άγονου και δυσπρόσιτου αυτού τόπου. Σ' αυτόν τον τόπο συνέδεσαν την υπαρξιακή τους διαδρομή και οι κοινότητες των Εβραίων της Ηπείρου που έμειναν γνωστές με τον προσδιοριστικό τους χαρακτηρισμό ως Ρωμανιώτικες Ισραηλίτικες Κοινότητες Ηπείρο ¹² (παραρτήμα, χάρτες Β και Γ). Η Ήπειρος ή η «Κάτω Αρβανιτιά» όπως την αποκαλεί ο Ψαλίδας πριν την Επανάσταση του '21 , θα αποκτήσει την «εθνική ονομασία» Ήπειρος αμέσως μετά τη σύσταση του πρώτου ελεύθερου ελληνικού βασιλείου και θα είναι ο ίδιος ο Ψαλίδας που θα διορθώσει το μεγάλο του λάθος ¹³ .

Τα Γιάννενα, η Άρτα και λιγότερο Πρέβεζα διατηρούσαν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της κοινωνίας τους μέρος του οποίου ήσαν οι

¹² Υπάρχουν πλήθη στοιχείων και αντικρουόμενων πληροφοριών σχετικά με την χρονική περίοδο εισόδου του εβραϊκού στοιχείου στο χώρο της Ηπείρου, αλλά και τις κατά τόπους εγκαταστάσεις στις πόλεις της, που πραγματικά θα επέκτεινε αδιέξοδα την παρούσα εργασία. Σαν πιθανότερη θεωρείται η εκδοχή της έλευσης των πρώτων εβραϊκών κοινοτήτων στην Ήπειρο με αρχικό χώρο εγκατάστασης την αρχαία Νικόπολη τέλη του 1ου ή αρχές του 2ου αιώνα μ.Χ. Σχετική βιβλιογραφία Ευτυχία Νάχμαν, «Γιάννενα-Ταξίδι στο παρελθόν», Γεώργιος Α. Σιομπότης, «Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων», Κ.Α.Τσιλιγιάννης, «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας», Κ.Ε. Fleming , «Greece, A Jewish History». Για το τοπωνυμικό προσδιορισμό του Ρωμανιώτη κοίτα Γ.Σιομπότη «Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων», 2005, σελ 13

¹³ Τόσο ο Ψαλίδας όσο και ο μαθητής του Κοσμάς Θεσπρωτός θα πουν ότι η Ήπειρος «κακά λέγεται Αρβανιτιά» διορθώνοντας το ως τότε «μέγα εθνικό ατόπημα» , Μιχ Κοκκολάκης, *το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι, Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003, σελ 31

κοινότητες των ελλήνων εβραίων(παράρτημα, χάρτης Α). Μάλιστα στην Πρέβεζα μπορεί να αποδοθεί ο χαρακτηρισμός της λιγότερο απομακρυσμένης πύλης εισόδου των πολύτιμων ειδών που κατασκευάζονταν στην ευρωπαϊκή ήπειρο ή των εμπορικών αντιλήψεων ή των επεξεργασμένων ιδεολογικών σκέψεων του διαφωτισμού και της κοινωνικής απελευθέρωσης στο ευρύτερο οθωμανοκρατούμενο βαλκανικό χώρο. Πράγματι το λιμάνι της Πρέβεζας είναι το λιγότερο απομακρυσμένο σε σχέση με τα μεγάλα τουρκοκρατούμενα λιμάνια του Αιγαίου. Η τακτική ατμοπλοϊκή σύνδεση της Πρέβεζας με το αυστριακό Λούντ , με ενδιάμεσο σταθμό εκείνο της Κέρκυρας, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα συμπίπτει με την ανακήρυξη ιδιαίτερου σαντζακιού και την άνοδο του εβραϊκού πληθυσμού στην πόλη αυτή. Κάτι που πρέπει να τονιστεί είναι ο εντυπωσιακός ρυθμός αύξησης που συντελέστηκε στην εβραϊκή κοινότητα μέσα σ' έναν αιώνα. Με 1.300 άτομα συγκεντρωμένα, το 1830, σε μόλις δύο πόλεις, την Άρτα και τα Γιάννενα, έναν αιώνα περίπου αργότερα όταν η Ήπειρος άλλαξε κυρίαρχο, έχουμε μια πλήρη ακμάζουσα εβραϊκή κοινότητα με πληθυσμό άνω των 5.000 ατόμων τα οποία κατοικούσαν, εκτός από τις προαναφερθείσες πόλεις, σε Πρέβεζα Φιλιατρά και Πάργα (παράρτημα, γράφημα Δ).

Μέσα από αυτή την παρουσίαση του ρυθμού αύξησης του ισραηλίτικου πληθυσμού παρουσιάζεται η αδιαφιλονίκητη παραδοχή της υπεροχής των οικονομικών συσχετισμών άστεως και περιαστικών οικισμών-χωριών. Η διαφορά του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων που είχαν καταφέρει να προσαρμοστούν στον καταμερισμό εργασίας του αστικού δικτύου του τότε οθωμανικού κράτους, και σ' εκείνους που αρκούνταν στην αξιοποίηση των δικών τους ανεπαρκών πλουτοπαραγωγικών πηγών, ήταν συντριπτική. Όλες οι πηγές συγκλίνουν στη ταύτιση του πλούτου, της παιδείας και της προόδου με την ξενιτιά και την έξωθεν παροικιακή παρουσία, ενώ τη φτώχεια και την αμάθεια με την έλλειψη μετανάστευσης. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει ένα σημαντικό τμήμα των ελλήνων εβραίων της Ηπείρου που έδειξαν αποδημητικό πνεύμα και φιλοπρόοδη διάθεση.

Η αριθμητική αυτή αύξηση, πάντοτε αναλογικά, υπερβαίνοντας τις μέσες ετήσιες αυξήσεις χριστιανών και μουσουλμάνων φανερώνει μια και μόνη αλήθεια την θέληση και την ακάματη προσπάθεια του εβραϊκού στοιχείου να

ακμάσει και να συμβάλει στην ανάπτυξη της Ηπείρου ¹⁴. Σε μια πολυκύμαντη ιστορική συνέχεια οι κοινότητες αυτές επιβεβαίωναν την επιθυμία τους στην ύπαρξη και στο ριζωμά τους στο χώρο και στον ιστορικό χρόνο. Η σύμπλευση όλων αυτών των κοινοτήτων βρίσκει την απόλυτη αρμονία της στο άκουσμα της κοινής διαλέκτου. Είναι αλήθεια ότι στην περιοχή , κυρίως των αστικών ζωνών, της Ηπείρου ακουγόταν κυρίως η ελληνική γλώσσα. Ο συμπαγής ελληνόφωνος πληθυσμός παρά τις ελαφρές φραστικές διαφοροποιήσεις , στους οποίους περιλαμβάνονταν τόσο οι εβραϊκοί πληθυσμοί των Ιωαννίνων, της Άρτας, της Πρέβεζας ή της Κόνιτσας, όσο και οι αντίστοιχοι αστικοί μουσουλμανικοί, καθόριζε με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ένα είδος ανεκτικότητας και έλλειψης εμπάθειας.

Τα Γιάννενα βλέπουν τον αριθμό των εβραίων κατοίκων τους να φθάνουν τις 3.500 άτομα. Περίπου 1.000 άτομα ζούσαν στην Άρτα ¹⁵. Την εποχή που μελετάμε, η αναλογία των εβραίων κατοίκων μπροστά στην πληθυσμιακή υπεροχή του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού των 320.000 ήταν μικρή, αλλά κρατούσαν πεισματικά την παράδοση, την κουλτούρα και τις συνήθειές τους που για τον πολύ κόσμο παρέμεναν ακατανόητες ¹⁶. Την βαθμιαία «φιλελευθεροποίηση» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1840 και ύστερα , ιδιαίτερα στο οικονομικό τομέα, με την κατάργηση της αγγαρείας, την περιστολή των κρατικών μονοπωλίων, την σταθεροποίηση των τελωνειακών δασμών, αναχαίτιση της υποτίμησης του νομίσματος, εκμεταλλεύτηκαν κάποιες θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας και

¹⁴ Μιχάλης Κοκολάκης, οπ, *Το Υστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι , χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003, σελίδα 328 και 341

¹⁵ Ο εβραίος περιηγητής Ραμπί Μπεγιαμίν από την Τουδέλη τον 12ο αιώνα, ανάμεσα στα πάμπολλα ταξίδια του για την καταγραφή του λαού του, συμπεριλαμβάνει την Άρτα με πλούσια πνευματική και θρησκευτική δράση, Κ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, σελ 230

¹⁶ Ένα συμβάν που περιγράφει και ο Δημήτρης Χατζής στο *Τέλος της Μικρής μας πόλης*, δείχνει με το πιο πασιφανές τρόπο την διατηρητέα πολιτισμική απόσταση που χώριζε τις δύο κοινότητες : οι λιγοστές χριστιανικές οικογένειες που ζούσαν στο Κάστρο των Ιωαννίνων , αυτοβούλως όταν μπήκαν οι Γερμανοί στη πόλη ζωγράφισαν με ασβέστη στις πόρτες των σπιτιών τους ένα μεγάλο σταυρό ως ένδειξη του ποιος κατοικεί σ' αυτά. Ήταν ένα από τα πάμπολλα περιστατικά καθημερινής ταπείνωσης και ζήλιας που έκρυβαν οι «φουκαράδες απλοί άνθρωποι» για τους συμπολίτες τους, Δημήτρης Χατζής , *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1988,σελ 66

οπωσδήποτε τα πιο εύπορα μέλη αυτών. Οξυδερκείς άνθρωποι με το εμπόριο να έχει γίνει προ πολλού παράδοση και συνδετικός κρίκος συνεργασίας με το σπίτι και την οικογένεια, δραστηριοποιούνται εμπορικά με άλλες πόλεις της Ελλάδας και της Ιταλίας. Παράλληλα έχουν συμμετοχή σε ολόκληρο το εύρος της κοινωνικής διαστρωμάτωσης επικεντρώνοντας όμως τη δραστηριότητά τους κυρίως σ' αυτήν των μικρομεσαίων επαγγελματιών. Με τις συναγωγές αλλά και με τους εμποροτεχνικούς συλλόγους που ιδρύουν ή συμμετέχουν καταδεικνύουν την ανυπέρβλητη ανωτερότητά τους στα εμπορικά κέντρα των πόλεων και τα παζάρια των μικρότερων κωμοπόλεων ή χωριών. Ήταν όλοι οι εβραίοι εύποροι; Σαφώς όχι. Κάποιοι από τα άτομα αυτά της κοινότητας είχαν μόνο ένα σπίτι, ενώ άλλοι είχαν σπίτι και μαγαζιά, διάφορα χρηματικά ποσά και μερικά αμπέλια κτλ. Η διαφορά στην περιουσία σημαίνει και διαφορετικό βαθμό κοινωνικής ασφάλειας. Κάποιοι άγγιζαν την κατάσταση του εύπορου, ενώ άλλοι δεν μπορούσαν να ξεφύγουν από την κατάσταση της φτώχειας. Για τις περισσότερες εβραϊκές οικογένειες το μεροκάματο και η καθημερινή βιοπάλη καθοδηγούσε και τη μοίρα τους. Η πληθυσμιακή και οικονομική τους ανάπτυξη και άνθηση παρουσίαζε μεταβολές αναλόγως των ιστορικών περιόδων αλλά και των εκάστοτε επικυρίαρχων ηγετών, εθνών ή αλλοθρήσκων κοινοτήτων και την στάση αυτών απέναντί τους. Με τις τελευταίες και ιδιαιτέρως με την πολυπληθέστερη χριστιανική, η διαμάχη μεταφερόταν τότε σε εμποροοικονομικά πεδία, τότε σε κοινοτικο-διοικητικά, αλλά πολύ συχνά μαζί με τ' άλλα ή σε συνδυασμό, σε πεδία όπως η "φυλετική" διάκριση, ο διαχωρισμός, ο καταναγκαστικός προσηλυτισμός ή στην χειρότερη περίπτωση η καθαρή φυσική εξόντωσή τους. Αν η θρησκευτική διένεξη μεταξύ των χριστιανικών και μουσουλμανικών κοινοτήτων ήταν τότε επιλογή της οθωμανικής κεντρικής διοίκησης και τότε επιλογή ενός ελληνικού αλυτρωτισμού – εθνικιστικής κόπιας, αυτό δεν ίσχυε στην περίπτωση του εβραϊκού στοιχείου. Ο εβραίος το θρήσκευμα βρισκόταν πάντα στο περιθώριο των εξελίξεων όσο αφορούσε τις μειονότητες. Όταν όμως μια από τις κυρίαρχες κοινότητες με «εθνική ταυτότητα» εξέλειψε – και αυτή ήταν η μουσουλμανική (τουρκική) μετά το 1922 – τότε η εβραϊκή βρέθηκε εκτεθειμένη και εντελώς απογυμνωμένη από «ταυτότητες». Εκτός από το θρήσκευμα και ένα ιστορικό πρότυπο, αυτό του βασιλείου της Παλαιάς

Διαθήκης δεν της αναγνωριζόταν ούτε εθνικότητα, ούτε εθνική γλώσσα, ούτε εθνικό κέντρο¹⁷.

Στην φθορά στην οποία είχε περιέλθει η οθωμανική διοίκηση το 1904, καθώς και οι έριδες που είχαν αναπτυχθεί εντός των τοπικών κοινωνιών με αφορμή τα εθνικιστικά πάθη που ξεσπάθωναν έντονα εκείνη τη περίοδο, δεν εμπόδισαν την ισραηλιτική κοινότητα της Ηπείρου στην προσπάθειά της να καλλιεργήσει διεξοδικά την νεολαία με τις σύγχρονες εκπαιδευτικές κατακτήσεις που είχαν αναπτυχθεί στην Δυτική Ευρώπη. Η ίδρυση στα Γιάννενα παραρτήματος εβραϊκού αρρεναγωγείου και παρθεναγωγείου της Alliance Israelite Universelle και η εκμάθηση σ' αυτήν της εβραϊκής, ελληνικής και γαλλικής γλώσσας καθώς και τεχνών και επιστημών και παρά την πολεμική αντίθεση πολλών επιφανών εβραίων και χριστιανών στην προοπτική αυτής της ίδρυσης, δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί μοναδική πνευματική ανάταση που έδινε προοπτική σ' έναν πληθυσμό που μέσα στους κόλπους του παρουσίαζε τόσο δυναμισμό¹⁸. Η προβολή αλλά και το έργο που παρουσίαζε ένα τέτοιο ίδρυμα είχε ως αποτέλεσμα σύντομα το εξίσου ιδιαίτερα προικισμένο έτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα στα Ιωάννινα, εκείνο της Ζωσιμαίας Σχολής, να δει τον αριθμό των μαθητών του, εβραίων και ελλήνων, να φθίνει. Ενδεικτικό της δυναμικότητας της

¹⁷ Την έντονη προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του ζητήματος «ποιος έχει ελληνική συνείδηση», την παρουσιάζει ο παππούς του κατοχικού εκδότη Χρ. Χρηστοβασίλη και συνωνόματός του όταν παίρνει το «βάλπτισμα» της ελληνικότητάς του από τον δάσκαλό του Δημήτρη Πασχίδη του Αθηναϊκού Διδασκαλίου. Είναι εκείνος ο διάλογος μεταξύ δασκάλου και μαθητή που πείθει τον δεύτερο ότι η λέξη «Ελληνόπουλο» ταιριάζει στα ως τότε εθνοθηρησκευτικά πρότυπα και χαρακτηριστικά του «Ρωμιόπουλου» και «Χριστιανόπουλου». Ο μικρός Χρηστοβασίλης, γιος σημαίνοντος προκρίτου μιας αμιγώς ελληνόφωνης περιοχής της υπόδουλης Ηπείρου, όπως ήταν τα Ιωάννινα μαθαίνει ότι το μόνο συνεκτικό στοιχείο και ο μόνος γνώμονας πολιτικής συμπεριφοράς παρέμενε η εθνοθηρησκευτική αντίληψη στην πιο καθαρή της μορφή. Σ' αυτή την εθνοθηρησκευτική και εθνοφυλετική πολεμική σημαντικό ρόλο καταλάμβανε και η αντιπάθεια προς την μειονότητα των Αλβανών της Τσαμουριάς στη Θεσπρωτία. Μιχ Κокκολάκης, σπ 53-61, σελ 40

¹⁸ Η λειτουργία της Alliance Israelite Universelle ερχόταν να αντιπαλέψει μια στείρα εκπαιδευτική παράδοση που ήθελε τα εβραϊκά σχολεία(τέσσερα τον αριθμό την περίοδο της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό) να υπηρετούν περισσότερο τους καθαρούς λειτουργικούς σκοπούς της θρησκευτικής ζωής της πόλης όπως για παράδειγμα γινόταν με την μάθηση της Μωσαϊκής γλώσσας. Η ισραηλιτική εκπαιδευτική εταιρεία «Χεβράθ Ταλμούδ Τορά» που ιδρύθηκε το 1872 ακριβώς, την διδασκαλία του Νόμου και την επάνδρωση των Συναγωγών επιδίωκε. Γεώργιος Α. Σιομπότης, Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων, ΚΙΣ, 2005, σελ 30

γιαννιωτοεβραϊκής και γενικά ηπειρώτικης εβραϊκής παρουσίας που είχε και διεθνή αναγνώριση, είναι το γεγονός της συμμετοχής της το Νοέμβριο του 1918 και ενόψει των προσεχών συζητήσεων για το μέλλον της Ευρώπης μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, στις διεργασίες της εγκυκλίου της Κεντρικής Επιτροπής της Σιωνιστικής Οργάνωσης η οποία έδρευε στην Κοπεγχάγη και είχε ως κεντρικό θέμα την τύχη των εβραϊκών κοινοτήτων της Ευρώπης και τη πιθανή δημιουργία εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Εξίσου σημαντικό είναι να αναφέρουμε τα δύο κεντρικά πρόσωπα που συμμετείχαν σ' αυτές τις διεργασίες : ο μετέπειτα πνευματικός 'κηδεμόνας' του εβραϊκού στοιχείου Σαμπεθαί Καμπλής και ο πατέρας του γιατρού και στελέχους του ΕΔΕΣ Ερρίκου Λεβή, Αβραάμ Δ. Λεβής¹⁹. Φυσικά τέτοιες πρωτοβουλίες προκαλούσαν έκδηλη αμηχανία τόσο σε τοπικό όσο και σε πανελλαδικό επίπεδο όπου η φημολογία για επανεμφάνιση και αναβίωση των Πρωτοκόλλων των Σοφών της Σιών αναστάτωνα την πολιτική σκηνή μιας αποσταθεροποιημένης οικονομικά και ηθικά Ελλάδας, ιδίως μετά την καταστροφή του 1922. Αλλά πέρα από τα πραγματικά ή φανταστικά σενάρια περί «σιωνιστικού» κέντρου στην Ελλάδα, η κοινωνική έκρυθμη πραγματικότητα στην ελληνική κοινωνία, συνδουλιζόταν από πληροφορίες και μηνύματα για «εβραϊκές δολοπλοκίες» με την κάλυψη πολιτικής και συνδικαλιστικής δράσης²⁰. Κι αυτό παρά το γεγονός ότι οι κοινότητες της «παλαιάς» Ελλάδας αφενός μεν δεν αποτελούσαν, όπως η κοινότητα της Θεσσαλονίκης, «εθνοτικές» ομάδες με ιδιαίτερη γλώσσα, αφετέρου δε ταυτίζονταν ελάχιστα με τον εβραϊκό εθνικισμό, προβάλλοντας επουσιώδεις αντιστάσεις κατά τη διαδικασία της αφομοίωσής τους από το ελληνικό κράτος.

Παροδικά παρουσιάζονται στασιμότητες στην επαγγελματικότητα που αναπτύσσουν τα μέλη των ρωμανιώτικων κοινοτήτων της Ηπείρου όταν και

¹⁹ Γ.Σιομπότης, το ίδιο, σελ 42.

²⁰ Οι απεργιακές κινητοποιήσεις από το 1920 και μετά, με πρωτοβουλία του νεοσυστατού ΣΕΚΕ και με την έντονη πολιτική και συνδικαλιστική δράση σοσιαλιστικών εβραϊκών οργανώσεων – που είχαν μια παράλληλη πολύγλωσση δημοσιογραφική προπαγάνδα, μη αποδεκτή σε αντισιωνιστικούς κύκλους – δημιουργούσαν προβλήματα στον εβραϊκό πληθυσμό ολόκληρης της χώρας. Δημ.Φιλιππής, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο, πρόλογος* Προκόπης Παπαστράτης, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010, σελ 112

όποτε ο ανταγωνισμός με τους χριστιανούς τοπικούς και εμπορικούς παράγοντες γίνεται εντονότερος. Η ένταξη της Ηπείρου στα όρια του ελληνικού κράτους, η κατάρρευση των παλιών δομών της οικονομίας, όπως των συντεχνιών, η δημοσιονομική κατάσταση μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και η ολοένα πιο εθνοκεντρική πολιτική της ελληνικής διοίκησης με τον "πολεμικό αγώνα του Βενιζέλου" να απορροφά τη ζωτικότητα των εδαφικών και παραγωγικών κερδών που αποκόμιζε, αναγκάζει πολλούς έλληνες εβραίους της Ηπείρου να μεταβιβάσουν στο εξωτερικό ανεξακρίβωτο ύψος κεφαλαίων και να ακολουθήσουν νέα μεταναστευτικά μονοπάτια που τους φέρνουν από την Θεσσαλονίκη και την Αθήνα μέχρι τις Η.Π.Α. και το Μπουένος Αϊρες²¹. Οι Γιαννιώτες Εβραίοι στις αρχές της δεκαετίας του '20 δεν υπερβαίνουν τους δύο χιλιάδες. Στην Άρτα, από απογραφή του 1939, δεν ξεπερνούν τους πεντακόσιους. Μια πληροφορία που μας παραδίδεται μας πληροφορεί ότι το 1925 στα Γιάννενα υπάρχουν εγγεγραμμένοι στον Εμπορικό Σύλλογο 63 εβραίοι έμποροι αλλά μόνο 23 χριστιανοί ²². Ωστόσο σε μια επίδειξη ευφυέστατου ρεαλισμού, όπως παραδέχεται και ο κυριότερος εμπορικός ανταγωνιστής τους Χρηστοβασίλης, εκείνοι αρκούσαν στο ένα τρίτο των εδρών του συλλόγου αφήνοντας στους χριστιανούς την πρωτοκαθεδρία²³. Όταν πια τα εβραϊκά εμπορικά "τζάκια" φεύγουν από την Ελλάδα, την επαγγελματική πρωτιά μεταξύ των εβραίων την διεκδικούν άλλα χαλεπά, ταπεινά επαγγέλματα. Έκτοτε ο εβραϊκός εμπορικός επαγγελματιοβιοτεχνικός κόσμος της Ηπείρου δεν θα ξεπερνά το 10%. Η συντριπτική πλειοψηφία είναι υπάλληλοι, εργάτες, μεταφορείς, φορτοεκφορτωτές, πλανόδιοι άνθρωποι του μεροκάματου. Όταν η Ελλάδα μπαίνει στο καμίνι του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου περισσότερες από τα δύο τρίτα των 500 οικογενειών (1.950 άτομα) που ζούσαν στις εβραϊκές γειτονιές του Κάστρου των Ιωαννίνων, θεωρούνταν φτωχές και οι άνδρες τους ήταν μεροκαματιάρηδες και υπάλληλοι, ενώ πολλοί ηλικιωμένοι επιβίωναν μόνο με την υποστήριξη της κοινότητας ή λόγω των εμβασμάτων από συγγενείς και φιλανθρωπικές εβραϊκές οργανώσεις, κυρίως

²¹ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σελίδες 238-255

²² Οι περισσότεροι χριστιανοί έμποροι αμελούσαν ή απέφευγαν να είναι ταμειακά εντάξει προς το σύλλογό τους., στο ίδιο, Γεώργιος Α. Σιομπότης, ο.π., σελ 23

²³ εφημερίδα «Ελευθερία» 20-8-1934

των Ηνωμένων Πολιτειών²⁴. Η λήξη της μικρασιατικής περιπέτειας με τα τραγικά αποτελέσματα της προσφυγιάς και της οικονομικής ένδειας στην ίδια την μητροπολιτική Ελλάδα έφερε πολλά δυσεπίλυτα προβλήματα τα οποία παρά τις όποιες αισιόδοξες προβλέψεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο γινόντουσαν την δεκαετία του '20, σύντομα διαψεύστηκαν και κατέδειξαν ότι ο αστικός κόσμος και στην Ευρώπη και στη χώρα άρχιζε να αποσυντίθεται. Η ανέχεια που ξεπήδησε από τον απίστευτο αιφνιδιασμό της οικονομικής κρίσης και του "κραχ" του '29, η σωρεία οικονομικών προβλημάτων, οι βίαιες αντιδράσεις και ο παροξυσμός διεκδικήσεων, παρέσυραν συνθήκες και θεσμούς οι οποίες υιοθετημένες την επαύριον του Μεγάλου Πολέμου ολοένα αποδυναμώνονταν. Ολοένα και περισσότερα "αυγά του φιδιού" πολλαπλασιάζονταν και επωάζονταν, κάνοντας τον κόσμο να μουδιάζει φοβισμένος.

Η δεκαετία του 1920 γεννούσε αυτό που προφητικά είχε ειπωθεί: "Το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου ήταν η αρχή του επόμενου". Στην Γερμανία και ως πτυχή του έντονα επανεμφανιζόμενου φαινομένου του αντισημιτισμού, ένα νέο κόμμα ακροδεξιών τάσεων με ηγέτη τον Αδόλφο Χίτλερ κάνει την εμφάνισή του στην πολιτική σκηνή. Σύντομα ο ίδιος, το εθνικοσοσιαλιστικό του κόμμα και τα περίφημα τάγματα εφόδου SA και SS κυριαρχούν πολιτικά, κοινωνικά αλλά περισσότερο ιδεολογικο-προπαγανδιστικά στην γερμανική κοινωνία. Η κοινωνία, η οποία επιλέγοντας την εβραιοφοβική πρόσληψη, δέχθηκε την εφαρμογή μέτρων που αρχικά οδηγούσαν μόνο σε μέτρα οικονομικού μπουκοτάζ, σύντομα όμως θα άνοιγαν το δρόμο και στον νομικό διωγμό με βάση φυλετικές διατάξεις. Μέσα στο γενικότερο κλίμα εδραίωσης και εξάπλωσης του φασιστικού και ναζιστικού φαινομένου, κάνουν την εμφάνισή τους και στην Ελλάδα οι πρώτες φασιστικές οργανώσεις οι οποίες ιδρύονται κυρίως στην Μακεδονία αλλά και σε άλλα

²⁴ Γράφει ο Δημήτρης Χατζής «Ταπεινοί, τόσο ταπεινοί σαν να 'ταν φοβισμένοι και φουκαράδες ήταν οι πλειότεροι- οι πιο φουκαράδες μες την πόλη μας ήσαν αυτοί. Αλήθεια πως και οι δρόμοι τους μες στο Κάστρο ήταν από τους πιο βρώμικους, και τα παιδιά τους από τα πιο αρρωστιάρικα – όλο σπυριά. Κάνανε τον χαμάλη, τον λούστρο, τον μεροκαματιάρη,...». Αυτή ήταν η πραγματική κατάσταση την περίοδο λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος. Περιοδικό ANTI, Αφιέρωμα στα Γιάννενα, τχ 179, Ιούνιος 1981, σελ 24

μέρη της χώρας ²⁵. Τα ονόματά τους ηχηρά και πομπώδη, η οργάνωσή τους οπερετική, ο λαϊκός τους αντίκτυπος ανύπαρκτος.

Μία όμως εξ αυτών, η Εθνική Ένωση Ελλάς, καλύτερα οργανωτικά αλλά και με πολιτική κάλυψη, γνωστή ως 3Ε με έντονο αντισημιτικό περίβλημα και διακηρυγμένες αρχές εμφανίζεται με παραρτήματα πρώτα στην Θεσσαλονίκη το 1927 για να ακολουθήσουν και άλλες πόλεις. Ένα σοβαρό γεγονός με όπως αποδείχθηκε σημαντικές συνέπειες για το μέλλον της κοινότητας, έλαβε χώρα στην πόλη των Ιωαννίνων τον Μάρτη του 1934, το άνοιγμα παραρτήματος της 3Ε, ενώ λίγους μήνες αργότερα θα ακολουθούσε και η Άρτα. Η εγκαθίδρυση της οργάνωσης 3Ε θα συμπεριλάβει στις τάξεις της περιθωριακά στοιχεία που υπό την καθοδήγηση επιφανών χριστιανών οικονομικών παραγόντων θα προκαλέσουν κρίση στις ενδοκοινοτικές σχέσεις αλλά και μεθοδευμένη παραχάραξη και άρνηση της ταυτότητας των εβραίων ως "Ελλήνων πολιτών". ²⁶

Η δυσφημιστική αντιεβραϊκή εκστρατεία αποτέλεσε ένα μέγα θέμα τα χρόνια του μεσοπολέμου, ένα θέμα που όπως λέει και η ιστορικός Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου συγχώνευε την "ένοχη σιωπή" τόσο των λογοτεχνικών και πνευματικών κύκλων της Ηπείρου αλλά και τον "ένοχα

²⁵ Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν με χρονολογική σειρά: το 1926 οι Λεγεώνες Εθνικής Σωτηρίας, το 1927 η Εθνική Ένωση η Ελλάς – ταυτόχρονα αντισημιτική, το 1928 η Αντικομμουνιστική Ένωση η Πατρίς. Αξίζει να αναφερθεί ότι ένα φασιστικό ιταλικό σωματείο το Casa degli Italiani, στο οποίο γίνονταν δεκτοί μη πτωχεύσαντες αντικομμουνιστές και άτομα συμμορφούμενοι με τα κοινωνικά καθεστώτα Ελλάδας και Ιταλίας, «φιλοξενούσε» και ισραηλίτες μέλη της μεγαλοαστικής τάξης της Θεσσαλονίκης. Αλέξανδρος Δάγκας, *Το κράτος κατά του κομμουνισμού, Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας*, εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2011, σελίδα 55

²⁶ Με αποκορύφωμα το κάψιμο του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ στην Θεσσαλονίκη το 1931 από τριεψιλίτες, πολίτες αλλά και από πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, τα συμβάντα φυλετικού και αντιεβραϊκού ρατσισμού επεκτείνονταν σ' ολόένα και περισσότερες πόλεις και το ζήτημα της 3Ε συζητήθηκε στην βουλή των Ελλήνων πολλές φορές λόγω των εξαιρετικά βίαιων αντισημιτών και φασιστικών εκδηλώσεών της. Το πολιτικό κατεστημένο της χώρας «χάιδευε», πολλές φορές, τις πλάτες της φασιστικής οργάνωσης, και έδειχνε να επιθυμεί την χρησιμοποίησή τους ως το μακρύ χέρι του «κράτους» για την «αφύπνιση της κοινωνίας» προς εκδίωξη «αντεθνικών και κομμουνιστικών μiasμάτων». Άλκης Ρήγος, *Τα Κρίσιμα Χρόνια 1922-1941*, τόμοι Α και Β, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελίδα 238

μακραίωνα αντισημιτικό" λόγο του Τύπου²⁷ . Οι εφημερίδες της εποχής του μεσοπολέμου κάλυπταν με την ειδησιογραφία τους όχι μόνο τις συνθήκες της ανόδου του χιτλερισμού και φασισμού σε Γερμανία και Ιταλία, αλλά προσέφεραν μια πρώτης τάξης ιδεολογική πλατφόρμα για Έλληνες επίδοξους συνεχιστές της χιτλερικής παράνοιας και της καθ' ολοκληρίαν καθύβρισης του εβραϊσμού. Παραμονές της έκρηξης του πολέμου στην Ευρώπη ευρείας κυκλοφορίας αθηναϊκές εφημερίδες αναμετέδιδαν ομιλία του Χίτλερ που κατηγορούσε τους διεθνείς εβραϊκούς κύκλους τους συμπορευόμενους με τον μολοσεβικισμό ως υπαίτιους για τον επερχόμενο «νέον πόλεμον εις τον κόσμο». Και καταλήγουν στο κλείσιμό τους αυτά τα άρθρα λέγοντας ότι «...ο πόλεμος αυτός δεν θα σημάνη την επικράτηση του μολοσεβικισμού, αλλά την πλήρη καταστροφή της εβραϊκής φυλής εις την Ευρώπη» ²⁸. Στοχεύοντας προσεκτικά και μεθοδευμένα, τέτοια άρθρα, επηρέαζαν άτομα, προσωπικότητες αλλά και κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συζούσαν αιώνες με άτομα εβραϊκής καταγωγής.

Τα πρόσωπα πολλά τα οποία ενεπλάκησαν σ' αυτού του είδους την εκστρατεία. Μέλη του Εμπορικού και Επαγγελματικού Επιμελητηρίου , τοπικές, θρησκευτικές και κρατικές αρχές, όλες ενορχήστρωναν το σενάριο που απαιτούσε την καταπολέμηση του εβραϊσμού και του κομμουνισμού. Και τι προϋπέθετε αυτή η καταπολέμηση; Αποδεικνύοντας αληθινούς τους φόβους και τις αγωνίες των ισραηλιτών εμπόρων των Ιωαννίνων, η εφημερίδα "Ελευθερία" στις 20-8-1934 έγραφε για την αναταραχή που επικρατούσε στον εμπορικό σύλλογο της πόλης ότι "*...στα πρόσωπα τα οποία προΐστανται του Εμπορικού Συλλόγου, ...σκοπός είναι η καταπολέμηση παντός εβραϊκού,...., μέχρι ότου έλθει ο καιρός καθ' ον θα εκτοπισθή βιαίως τω εν Ηπείρω Ισραηλιτικόν στοιχείον.*" ²⁹

Προφητικό επίσης και κείμενο σε προκήρυξη του παραρτήματος της 3Ε δύο χρόνια πριν η δικτατορία της 4ης Αυγούστου διαλύσει την οργάνωση αυτή

²⁷ Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου , *Η εικόνα του Εβραίου στην Λογοτεχνία*, στο βιβλίο «*Η Ελλάδα '36- '49*», *Από την Δικτατορία στον Εμφύλιο – τομές και συνέχειες*, σελ 411-419. Δημήτρης Ψαρράς, *Το μπεστ σέλερ του μίσους, Τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών» στην Ελλάδα, 1920-2013*, Αθήνα , Πόλις, 2013, σελ 148-164

²⁸ Δημήτρης Ψαρράς, το ίδιο , σελ 165

²⁹ Εφημερίδα «*Ελευθερία*» 20-8-1934

προκειμένου να συμπεριλάβει επισήμως στους κόλπους της τα μέλη της οργάνωσης και μια δεκαετία πριν τεθούν σε εφαρμογή τα εξοντωτικά μέτρα των Γερμανών απέναντι στις εβραϊκές κοινότητες , "...Δεν συνιστώμεν βιοπραγίας , αυτά θα έλθουν με το πλήρωμα του χρόνου..." .

Στο ίδιο μήκος κύματος τμήματα των συντηρητικών, μικροαστικών στρωμάτων του χριστιανικού πληθυσμού, τα οποία εξυγίαναν τις παραδοξολογίες τους και την άγνοιά τους απέναντι στο ετερόδοξο συμπολίτη τους αλλά και επικύρωναν στην πράξη και με τη στάση τους την πολιτική του επίσημου κράτους, όπως το περίφημο νόμο περί ιδιώνυμου και ασφάλειας του κράτους ³⁰. Οι ολιγομελής ομάδες των αριστερών, συγκεντρωμένες γύρω από δύο-τρία επαγγελματικά σωματεία, όπως των τσαγκάρηδων και των τυπογράφων, κάποιων μικροκαταστηματάρχων και ορισμένων μορφωμένων διανοούμενων, μεταξύ των οποίων και ο ποιητής γιαννιωτοεβραίος Γιοσέφ Ελιγιά, προκαλούσαν με τις εκδηλώσεις τους, τα άρθρα τους στις εφημερίδες, ακόμα και με το ντύσιμό τους, τις ούτως ή άλλως συντηρητικές νοοτροπίες μιας νουθετημένης και ξενοφοβικής κοινωνίας.

Όπως "εθνοθηρσκευτική" υπήρξε η βάση του πολιτικού ανταγωνισμού μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας στην Ήπειρο, έτσι και στις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, με τον ένα ή άλλο βαθμό αναμειγνύονταν ένα ανεπίσημο εθνοφυλετικό ιδεολόγημα σε πλήρη αντίστιξη με την επιφυλακτικότητα προς την διακριτή διαφορετικότητα του Άλλου ³¹. Μια διαφορετικότητα που οι ανώμαλες πολιτικές καταστάσεις πρόσθεταν το λιθαράκι τους στην παρανόηση και στη σύγχυση περί "εβραϊσμού" και "ερυθρού κινδύνου".

Όπως το καταγράφει ο γιατρός, συγγραφέας και βραχύβιος δήμαρχος των Ιωαννίνων, Πέτρος Αποστολίδης, στο γενικό κλίμα της φοβίας το ρόλο τους έπαιζαν όλες οι τοπικές εφημερίδες των Ιωαννίνων όπως η εφημερίδα

³⁰ Για το μικρό αλλά ιδιαίτερα δραστήριο και ρωμαλέο αριστερό προπολεμικό κίνημα στην Ήπειρο, ιδιαίτερα στα Γιάννενα, στο σπουδαίο βιβλίο του Πέτρου Αποστολίδη, Όσα Θυμάμαι, 1900-1969, Γιάννενα 1981, σελ 59, στο οποίο γίνεται και εκτενής αναφορά στους πρωτοπόρους της αριστεράς και του εργατικού κινήματος στην πόλη των Ιωαννίνων

³¹ Σ' αυτή την εθνοθηρσκευτική και εθνοφυλετική πολεμική σημαντικό ρόλο καταλάμβανε και η αντιπάθεια προς την μειονότητα των Αλβανών της Τσαμουριάς στη Θεσπρωτία

"Κήρυξ" με διευθυντή και εκδότη τον Πανίδα, η οποία κατηγορούσε τον Αποστολίδη ως "αρχηγό των κομμουνιστών" ³². Κοινά συμπλέουσα με την αντικομμουνιστική κρατική υστερία για διαφορετικούς λόγους αλλά που συγκατανεύουν κάτω από τον κίνδυνο (οι "εκ του μακρόθεν ισορροπίες") να ανατραπούν, οι ηγέτες της συντηρητικής και αντιφατικής ισραηλιτικής κοινότητας της Ηλείου καταφεύγουν στο να τρομοκρατούν τους ίδιους τους ομόθρησκους τους, για τα "αμαρτωλά" παιδιά τους που έρχονται να διαταράξουν το προαιώνιο κατεστημένο μιας αέναης ροής πραγμάτων.³³

³² Στις εφημερίδες «Ἡπειρος» του Χατζή-Πελερέν, «Ελευθερία» του Χρηστοβασίλη, «Ἡπειρωτικόν Βῆμα», δεν έλειπαν άρθρα που κατέληγαν σε συνομωσιολογικά συμπεράσματα που κύριο γνώρισμά τους είχαν την συνεργασία του παγκόσμιου σιωνιστικού συνδικάτου με εκείνο των ερυθρών παραφυάδων του κομμουνισμού στην χώρα. Μόνη εκδοτική φωνή που δεν φιλοξενούσε σοβινιστικού και ρατσιστικού περιεχομένου θέματα ήταν ο «Ἡπειρωτικός Αγώνας» του Ευθύμιου Τζάλλα, ο οποίος Τζάλλας υπήρξε και σημαίνων πρόσωπο επιτροπής αντιφασιστικού αγώνα στην πόλη των Ιωαννίνων. Να επισημανθεί ότι ο Αποστολίδης άνηκε στην φιλελεύθερη παράταξη με σοσιαλίζουσες απόψεις. Άνηκε σαφώς στο προοδευτικό κύκλο των Ιωαννίνων.

³³ Για την στάση της άκρας συντηρητικής ρωμανιώτικης εβραϊκής ηγεσίας στο χώρο της Ηλείου θα μας δοθεί η δυνατότητα να μιλήσουμε και παρακάτω. Εδώ όμως αξίζει να επισημανθεί ότι προπολεμικά ειδύλλια ατόμων της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων με άτομα άλλης θρησκευτικής πίστης ή και με άτομα εβραϊκής καταγωγής από άλλα μέρη της χώρας αντιμετωπίζονταν αποτρεπτικά. Η κοινότητα ήταν τόσο ερμητικά κλειστή απέναντι στο κοινωνικό της περίγυρο που δεν έβλεπε με καλό μάτι ούτε και γάμους με Σεφαρδίτες Εβραίους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο Πόλεμος, κατάρρευση, κατοχή.

2.1 Η ιταλική κατοχή

Ο πόλεμος που ξέσπασε, όχι απρόσμενα, στις 28 Οκτωβρίου 1940, εξελίχθηκε σε έναν έντονα πατριωτικό πόλεμο στον οποίο μεταξύ πολλών και χιλιάδες έλληνες εβραίοι έδωσαν το παρόν και πολέμησαν με αυταπάρνηση τον ιταλό εισβολέα ³⁴. Τριακόσιοι σαράντα ελληνοεβραίοι αξιωματικοί στελεχώνουν τις τάξεις του ελληνικού στρατού και ο αντισυνταγματάρχης Μαρδοχαΐος Φριζής είναι από τους πρώτους ανώτερους στρατιωτικούς που σκοτώνεται στην Αλβανία. Η γερμανική επίθεση, έξη μήνες αργότερα, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και η προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων μέσω της Γιουγκοσλαβίας συνοδευόταν από ένα νέο, πιο καταστρεπτικό, κύκλο αεροπορικών επιδρομών της Luftwaffe σε μια σειρά αστικών κέντρων. Τα Γιάννενα, η Πρέβεζα, η Άρτα, δέχθηκαν αλλεπάλληλες και καλά στοχευμένες αεροπορικές προσβολές. Το ένα τρίτο των κτισμάτων στα Γιάννενα υπέστησαν σοβαρές υλικές ζημιές ή ισοπεδώθηκαν. Με δέος, αγωνία και φόβο παρακολουθούσε ο πληθυσμός την κατάρρευση του μετώπου και τις φάλαγγες των ελλήνων στρατιωτών που οπισθοχωρούσαν σ' ένα κλίμα χάους και αταξίας στην οποία η στρατιωτική ανώτατη ηγεσία πλειοδοτούσε. Η υπογραφή της συνθηκολόγησης στο χωριό Βοτονόσι Ιωαννίνων στις 20 Απριλίου σήμανε και την ανακωχή. Το πρωί της 21ης Απριλίου 1941, Δευτέρα του Πάσχα, γερμανικά στρατεύματα με εμπροσθοφυλακή τμήματα της επίλεκτης μεραρχίας σωματοφυλακής SS "Leibstandarte Adolf Hitler" μπήκαν στην πρωτεύουσα της Ηπείρου, στα ανοχύρωτα Ιωάννινα, αφού η πόλη είχε βομβαρδιστεί ανελέητα ακόμη και την προηγούμενη ημέρα με έναν θλιβερό απολογισμό σε θύματα. Η γερμανική σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό υψώθηκε στην τaráτσα του κεντρικού ξενοδοχείου Ακροπόλ. Λίγο αργότερα προστέθηκε και η ιταλική φασιστική για τα επόμενα δύομιση

³⁴ Σχετικά με τη συμμετοχή των Εβραίων της Ελλάδας στον πόλεμο της Αλβανίας αναλυτικά στοιχεία στον Steven B. Bowman, *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, Stanford University Press, California 2009, σελίδα 39-41, και K.E. Fleming, *Greece, A Jewish history*, Princeton University Press, New Jersey, 2008, σελίδες 105 – 109. Έξη γιαννιωτοεβραίοι σκοτώθηκαν στον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Ένας από την Άρτα.

χρόνια. Οι κατακτητές συνάντησαν έναν πληθυσμό μουδιασμένο από τη γρήγορη εξέλιξη των γεγονότων, μια πόλη βουβή και απόκοσμη που όσο οι διεθνείς εξελίξεις ξεδιπλώνονταν, τα μαύρα σύννεφα έριχναν βαριά την σκιά τους στην παρόχθια πολιτεία της Παμβώτιδας. Η άφιξη των Γερμανών ³⁵ προκάλεσε ανάμεικτα συναισθήματα σ' έναν πληθυσμό που στην φαινομενικά ομοιογενή του σύνθεση οι κατακτητές θα βρίσκανε, όπως άλλωστε βρήκαν, στοιχεία ικανά να διαρρήξουν τον κοινωνικό ιστό αυτής της πόλης. Ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης κλεισμένος στα σπίτια του παρακολουθούσε τις εξελίξεις με άγχος και αγωνία χωρίς να υποπτεύεται ότι λίγα χρόνια αργότερα θα αποτελούσε το ουσιαστικό θύμα ενός εγκληματικού σχεδιασμού που όμοιό του η ανθρωπότητα δεν είχε γνωρίσει ποτέ. Την επομένη 22 Απριλίου καταλήφθηκε η Άρτα, η Πρέβεζα και η Ηγουμενίτσα. Οι Γερμανοί παρέμειναν ένα περίπου μήνα. Όταν ήρθαν οι ιταλικές δυνάμεις οι σύμμαχοί τους Γερμανοί έκαναν ότι περνούσε από το χέρι τους προκειμένου να τους εξευτελίσουν στα μάτια των νικητών τους Ελλήνων. Θέλοντας η ταπείνωση να είναι βαθιά τους απαγόρευσαν να μπουν στα Γιάννενα στη διάρκεια της ημέρας και τους είχαν επιβάλλει να διανυκτερεύσουν έξω από την πόλη μέχρι να τους παραδοθεί επισήμως η διοίκησή της. Οι κατακτητές διαμέλισαν τη χώρα σε ζώνες κατοχής με την Ήπειρο να παραχωρείται στην ιταλική κατοχική διοίκηση. Κατά αυτόν τον τρόπο η Ήπειρος μαζί με την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά, είναι στην αρμοδιότητα του 26ου Ιταλικού Σώματος Στρατού, το οποίο έχει έδρα τα Γιάννενα. Υπό τις διαταγές του στρατηγού Γκουίντο ντελλά Μπόνα η στρατιωτική διοίκηση εγκαταστάθηκε στην Καπλάνειο Σχολή μαζί με την Καραμπινιερία και η οποία ήρθε κοντά σε συνεργασία με την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωαννίνων, προκειμένου να ελέγξουν προς το συμφέρον τους τις διαθέσεις του πληθυσμού. Καθώς οι Ιταλοί φρόντιζαν ώστε ο προσεταιρισμός της περιοχής στο Imperio Romano να μην έχει βίαιο

³⁵ Η άφιξη των Γερμανών προκάλεσε έκπληξη μόλις ήρθαν σε επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό. Δεν αφορούσε διασκεδαστικές ιστορίες με Γερμανούς που πέφτουν σε νεραντζιές για να χορτάσουν την πείνα τους, αλλά με το σκληρό πρόσωπο του κατακτητή. Γερμανοί που πυροβολούσαν πελαργούς για διασκέδαση και εξάσκηση πάνω από την λίμνη των Ιωαννίνων, Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, επίμετρο Ρένα Μόλχο, εκδόσεις Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, σελίδα 189

χαρακτήρα, η χαλαρή συμπεριφορά των Ιταλών είχε πολλαπλά οφέλη όσο κράτησε η ιταλική κατοχή. Από τα πρώτα μέτρα που ζητήθηκε από την τοπική κοινωνία και τελικά επιβλήθηκε μέσω διατάξεων και άμεσων εκτελέσεων πράξεων τόσο από την Καραμπινιερία όσο και από τους χωροφύλακες ήταν η επίταξη σπιτιών για χρήση τους από τους αξιωματικούς του σώματος. Έτσι μια σειρά από σπίτια συμπεριλαμβανομένων και πολλών εβραϊκών, που βρίσκονταν σε καλή κατάσταση, κατασχέθηκαν και είτε οι ιδιοκτήτες τους με τον έναν ή τον άλλο λόγο τα εγκατέλειψαν, είτε αυτές οι οικογένειες αποδέχθηκαν ένα τρόπο συγκατοίκησης προκειμένου να μην αντιμετωπίσουν κατηγορίες εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Ο στρατός κατοχής άπλωσε ένα δίκτυο πληροφοριοδοτών ("informatore") από Έλληνες πράκτορες του προκειμένου να προλαμβάνουν πράξεις απειθαρχίας, δολιοφθορών και καταπολέμησης του αντάρτικου. Η Καραμπινιερία μαζί με την Ανώτατη Διοίκηση Χωροφυλακής ανέλαβαν την εσωτερική ασφάλεια της περιοχής. Από τις Καραμπινιερίες, και τις φυλακές κράτησης πέρασαν πολλοί Έλληνες με διάφορα ενοχοποιητικά στοιχεία εναντίον τους³⁶. Οι ξυλοδαρμοί των συλληφθέντων ήταν ανηλεείς προκειμένου η Ιταλική Καραμπινιερία να αποσπάσει ομολογίες και να θεμελιώσει το κατηγορητήριο περί συμμετοχής πολιτών στο κίνημα της Αντίστασης, στο ΕΑΜ και στον ΕΔΕΣ. Στις συλλήψεις περιλαμβάνονταν και πολλές γυναίκες, όπου μετά από πολυήμερες ανακρίσεις και βασανισμούς μεταφέρονταν στις στρατιωτικές φυλακές του στρατοπέδου στο «Ακραίο» ή στις φυλακές του «Αγίου Κοσμά» για εγκλεισμό ή απομόνωση. Οι περισσότεροι αφέθησαν ελεύθεροι, κάποιοι στάλθηκαν στην Ιταλία ως όμηροι, ενώ κάποιοι παραδόθηκαν στους Γερμανούς..

Ο ιταλικός στρατός ζούσε σχεδόν σε κατάσταση εγκλεισμού στα στρατόπεδα και διενεργούσε σύντομες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις με κίνητρο την λεηλασία των χωριών, ενώ οι αξιωματικοί χαρακτηρίζονταν από στρατιωτικούς κύκλους της εποχής, ανεκπαιδευτοι, ανεπαρκείς και ανίκανοι να εφαρμόσουν και την στοιχειώδη στατική άμυνα της περιοχής ευθύνης τους. Οι αναφορές ειδικά των Γερμανών συνδέσμων «συμμάχων» για την κατάσταση του ιταλικού σώματος στρατού στην Ήπειρο βρίθουν από

³⁶ Αλέκος Ράπτης, Εφημερίδα «Ηπειρωτικός Αγών», Αφιέρωμα στην Ιταλική κατοχή στα Γιάννενα 1941-1943, Παρασκευή 28 Οκτωβρίου 2011, αριθμός φύλλου 22707.

αναφορές για υπερβολικό συγκεντρωτισμό στα αστικά κέντρα, αποφυγή εμπλοκής με αντάρτες, ανυπαρξία ετοιμότητας και παντελής έλλειψης πολεμικής εμπειρίας.³⁷ Η ιταλική κατοχική δύναμη εφοδίασε τους εβραίους και με ταυτότητες αλλά και άδειες διέλευσης, τις *lascia passare*. Πολλοί εβραίοι, κυρίως έμποροι και τεχνίτες, είχαν τέτοιο ιταλικό χαρτί στα χέρια τους. Με αυτή την άδεια μπορούσαν να εγκαταλείψουν τις πόλεις, να κατευθυνθούν στην ύπαιθρο ζητώντας δουλειά ή να ανταλλάξουν προϊόντα. Συμπάθειες, φιλίες, ανταλλαγές αναμνηστικών ακόμη και ρομάντζα, δεν ήταν ασυνήθιστα φαινόμενα μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων. Η παραμονή των Ιταλών στην Ήπειρο τους έφερε σε κοινωνική επαφή με τον κόσμο, κυρίως των αστικών κέντρων και των γειτονιών αυτών. Η μάζα των Ιταλών κατακτητών αλλά και των Ελλήνων υποτελών τους αποτελούσε έναν κόσμο πεινασμένο που βίωνε καθημερινά την τραγικότητα του πολέμου και της κατοχής. Το γεγονός ότι η ιταλική επιμελητεία εξαρτιόταν από τις υπηρεσίες ενός πλήθους ελλήνων προμηθευτών και ατόμων που δούλευαν σε καθεστώς αγγαρείας σ' αυτήν δείχνει την αναγκαιότητα που η καθημερινότητα επέβαλε σε αμφοτέρους. Ένας από αυτούς που πάσχιζε για την ιταλική επιμελητεία, καθώς το περίσσειμα από το «πάστα σιούτα» (δηλαδή μακαρόνια σκέτα) θα το μοιραζόταν μ' άλλους για να το πάνε σπίτια τους, ήταν και ο δεκαεπτάχρονος γιαννιωτοεβραίος Κοέν Σαμουήλ που είχε αναλάβει τον ανεφοδιασμό της Λέσχης Αξιωματικών Φρουράς Ιωαννίνων.

³⁷ Χαρακτηριστική η αναφορά του γερμανού συνδέσμου της γερμανικής Wehrmacht Χάραλντ φον Χίρσφελντ (Harald von Hirschfeld) με το ιταλικό σώμα Ηλείου όπου μιλά με εξαιρετικά απαξιωτικό τρόπο για τις μηδενικές πολεμικές αρετές των Ιταλών, αλλά και τις ασήμαντες πληροφορίες που θα μπορούσαν να του διαθέσουν σχετικά με την Αντίσταση και τους Εβραίους, «*..Είχαν να πολεμήσουν και να εκπαιδευτούν εδώ και δύο χρόνια...είναι σε τρομακτικό λήθαργο.. η ετοιμότητά τους για δράση είναι σχεδόν ανύπαρκτη και η στάση τους μοιρολατρική..*». Εφημερίδα «Ηπειρωτικός Αγών» αρ. φύλλου 22707 , 28/10/2011, αφιέρωμα στην ιταλική κατοχή στα Γιάννενα 1941-43, του Αλέκου Ράπη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο.

3.1 Αλλαγή κατακτητή - Γερμανικά αντίποινα και τα πρώτα αντιεβραϊκά μέτρα

Η κατοχική πραγματικότητα σηματοδοτούσε την αρχή μιας περιόδου όπου πολλά ηθικά, βιολογικά και ψυχολογικά όρια ξεπεράστηκαν σε κλίμακα που απλωνόταν από άκρη σε άκρη της Ηπείρου. Πληθωρισμός, έλλειψη τροφίμων, μαύρη αγορά, δυσκολίες μετακίνησης, αποδόμηση των συνηθειών ανταλλαγής προϊόντων πόλης και χωριού, ήσαν παρανομαστές που είχαν το ίδιο τελικό αποτέλεσμα. Ατέλειωτα δεινά και αποδιοργάνωση των μηχανισμών και κανόνων που ρύθμιζαν μέχρι τότε την τοπική κοινωνία αλλά και τη σχέση χριστιανικού και εβραϊκού πληθυσμού. Σ' όλα αυτά προστέθηκε και η είδηση της καθόδου σημαντικών γερμανικών δυνάμεων στην περιοχή και η αυτοστιγμεί υπαγωγή της περιοχής Ηπείρου σε πιθανή πολεμική ζώνη. Μέσα σ' αυτή τη συνθήκη διαμορφώθηκε μια διανομή ρόλων σε άτομα και δυναμικές που θα είχε καταληκτικές συνέπειες στο προπολεμικό σκηνικό της Ηπείρου. Η έκρυθμη κατάσταση στο Ανατολικό Μέτωπο, η ορατή πλέον προοπτική διάνοιξης από τους δυτικούς συμμάχους του περιβόητου δεύτερου μετώπου μετά και από την πτώση της Τυνησίας, αλλά προπαντός η κλυδωνιζόμενη φασιστική εξουσία του Μουσολίνι στην Ιταλία, η οποία και τελικά έπεσε στις 27 Ιουλίου 1943, έπεισαν τους Γερμανούς ότι έπρεπε οι ίδιοι να αντιδράσουν δυναμικά ώστε τα νώτα τους στην νοτιοανατολική Ευρώπη να ασφαλιστούν ακόμα περισσότερο ³⁸. Η Ανώτατη Γερμανική Διοίκηση είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η

³⁸ Η παθητικότητα των Ιταλών στην Ήπειρο με την αδυναμία τους να κρατήσουν τις βασικές συγκοινωνιακές αρτηρίες και ουσιαστικά ο «εγκλεισμός» τριών ιταλικών μεραρχιών στις πόλεις Άρτα, Ιωάννινα, Παραμυθιά και Ηγουμενίτσα αποτελούσε μοναδική ευκαιρία των αντάρτικων δυνάμεων να επεκτείνουν την δράση τους και την κυριαρχία τους, αλλά ταυτοχρόνως δημιουργούσε πονοκεφάλους στο επιτελείο της Ομάδας Στρατιών Ε και τον διοικητή Αλεξάντερ Λαιρ, ο οποίος ζήτησε και έλαβε από το OKW την 1η Ορεινή Μεραρχία που έφθασε τέλος Ιουνίου και η συνολική της δύναμη ανερχόταν στους 24.000 άνδρες, με πολλά πυροβόλα, όλμους, πολυβόλα, κλπ. Αποστολή της είχε: το αντιαντάρτικο πόλεμο, την απόκρουση πιθανής συμμαχικής απόβασης, τον αφοπλισμό των ιταλικών μονάδων. Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβαϊς, η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Ορεινό Σώμα Στρατού και η εγκληματική*

11η Ιταλική Στρατιά του στρατηγού Κάρλο Βεκιαρέλλι που έδρευε στην Ελλάδα θα γινόταν "θύμα" των εξελίξεων στην ιταλική χερσόνησο και της πολιτικής μεταβολής εκεί και επιζητούσε τρόπους για να προλάβει τα χειρότερα. Με ταχύτατες κινήσεις οι Γερμανοί κάνουν προπαρασκευή του εδάφους. Με επιτελικό αξιωματικό του γραφείου πληροφοριών(Ia) της 1ης Ορεινής Μεραρχίας επιχειρείται η κατόπτευση του εδάφους της Ηπείρου, ως χώρου πλέον επιχειρήσεων της μεραρχίας, αλλά και η συλλογή πληροφοριών για τις αντάρτικες δυνάμεις που δρουν στον τομέα ευθύνης του ιταλικού 26ου Σ.Σ. Η πρώτη επαφή Γερμανών και Ιταλών γίνεται στις 28 Ιουνίου 1943 και δεν έμελλε να είναι η τελευταία. Ένα μήνα αργότερα πραγματοποιείται η πρώτη αλλά και τελευταία ιταλο-γερμανική ανταμνηστική επιχείρηση στους άξονες Ιωαννίνων - Άρτας και Ιωαννίνων - Ηγουμενίτσας .

Για τους Γερμανούς ο τρόπος με τον οποίο οι Ιταλοί σύμμαχοι "απλώς περίμεναν το μοιραίο" ήταν επιεικώς απαράδεκτος, ενώ πολλοί ήσαν εκείνοι που μιλούσαν για ευθεία προδοσία απέναντι στον Άξονα. Όταν στις αρχές Οκτωβρίου 1943 οι Γερμανοί έχουν ολοκληρώσει τον αφοπλισμό των Ιταλών, το 22^ο γερμανικό σώμα στρατού εκτοπίζει τους περίπου 44.500 ιταλούς, οι οποίοι άνηκαν στην δικαιοδοσία του και τους μεταφέρει μέσω Καλπακίου και Φλώρινας σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Νις της Σερβίας. Από εκεί οι πιο πολλοί στάλθηκαν αναγκαστικά στην κορνιοτομηχανή του Ανατολικού Μετώπου ενώ άλλοι μετακινήθηκαν σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στην ίδια την Γερμανία. Λόγω των επισφαλών οδικών συγκοινωνιών η κατόπτευση των παραλιακών περιοχών οι οποίες ήταν εκτεθειμένες σε εχθρική απόβαση γίνονταν από τους Γερμανούς μόνο με αεροπλάνο γιατί *"...όλοι οι δρόμοι που οδηγούσαν στη θάλασσα ήταν υπό τον έλεγχο των συμμοριών"* ³⁹. Επιπλέον στις εκτιμήσεις τους για τους Ιταλούς

δράση τους στην Ελλάδα , Τόμος Α, μτφ Γ. Μυλωνόπουλος, βιβλιοπωλείο ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2009, σελ 211-216 , 282-283

³⁹ Η σκληρή γλώσσα που μεταχειρίζονταν οι Γερμανοί για τους μέχρι πρότινος συμμάχους τους είναι ενδεικτική και της μετέπειτα συμπεριφοράς τους απέναντί τους « ολιγωρία, παθητικότητα, αυθαιρεσία, κλοπή, λεηλασίες και ύποπτες συναλλαγές» αναφέρουν τα επίσημα γερμανικά έγγραφα. Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Τόμος 2ος , εκδόσεις Παπαζήση , Αθήνα 1995, σελίδα 151

συμπεριλαμβάνουν και το γεγονός της ανεξέλεγκτης έκδοσης ταυτοτήτων από την ιταλική διοίκηση σε πολίτες "...που φαίνονται αμέσως από την εξωτερική τους εμφάνιση πως είναι συμμορίτες" ή σε άδεια για μεταφορά *"...αυτοκινήτου το οποίο οδηγούσε ένας ολοφάνερος Εβραίος που μιλούσε γερμανικά"* ⁴⁰. Η Ιταλία συνθηκολόγησε. Στο σχεδιασμό του γερμανικού επιτελείου (O.K.W.) μπαίνει το ήδη εκπονημένο σχέδιο "Άξονας" αφοπλισμού των Ιταλών και αντικατάστασης των ιταλικών μονάδων που "δεν ήταν ελκρινών φασιστικών φρονημάτων" με τάγματα μελανοχιτώνων και επίλεκτων γερμανικών μεραρχιών ⁴¹. Την ασφάλεια του τομέα της Ηπείρου και της επισφαλούς ακτογραμμής, καθώς και της πλειονότητας των Ιονίων Νήσων αναλάμβανε το 22ου (XXII) Γερμανικό Ορεινό Σώμα Στρατού. Με την 1η Ορεινή Μεραρχία "Εντελβάϊς" για την άμυνα της Ηπείρου και την 104η Μεραρχία Καταδρομών στην Αιτωλοακαρνανία το Επιτελείο Αρχηγείου Σώματος εγκαθίσταται από την 9η Σεπτεμβρίου στην πόλη των Ιωαννίνων. Έχει το γενικό πρόσταγμα και στις 15 Σεπτεμβρίου διατάσσει ομάδες της στρατιωτικής αστυνομίας ("Feldgendarmarie") να ερευνήσουν τις συνοικίες των Ιωαννίνων, για Ιταλούς που κρύβονται και πουλούν οπλισμό και να επεκτείνει την έρευνα σε σπίτια χριστιανών και εβραίων γιαννιωτών.

⁴⁰ Όπως κατέγραψε στην αναφορά του ο συνταγματάρχης Γιόζεφ Ζάλμινγκερ, διοικητής του 98ου Συντάγματος Ορεινών Καταδρομών η στάση των Ιταλών μοιάζει με προδοσία και «...το ποτήρι ξεχείλισε!». Οι διαταγές που βγήκαν στις 24 Ιουλίου 1943 ήταν διαφωτιστικές «...Σύλληψη ομήρων σε όλα τα χωριά, οι οποίοι θα εντοπίζουν και θα αναφέρουν ηγέτες συμμοριών και θα καταδίδουν τον ξένο πληθυσμό. Ο ξένος πληθυσμός θα αντιμετωπίζεται όπως και τα μέλη συμμοριών και θα απομακρύνεται». Ξένος πληθυσμός και απομάκρυνση, νέες ορολογίες και έννοιες που έκαναν την εμφάνισή τους με την έλευση των Γερμανών δεν αφήνουν χώρο παρερμηνείας! Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, ο.π., σελίδες 250-261

⁴¹ Έχει κάνει αίσθηση η εικόνα με την οποία ένας αριθμός 700.000 ιταλών στρατιωτών (44.500 μόνο στην περιοχή Ηπείρου) παραδόθηκε σε τόσο λίγους Γερμανούς με τόση ευκολία, χωρίς να ρίξει ούτε έναν πυροβολισμό. Βέβαια η διακοπή κάθε επικοινωνίας τους με τα ανώτερα κλιμάκια του στρατού τους (σε πολλές περιπτώσεις οι Γερμανοί έκαναν παρεμβολές ισχυρές στις συχνότητές τους), η εγκατάλειψή τους από το Γενικό τους Επιτελείο, αλλά κυρίως η εμπιστοσύνη τους απέναντι στους πρώην συμμάχους ότι για αυτούς τελείωσε ο πόλεμος και επιστρέφουν, τους έκανε αδιάφορους για οποιαδήποτε περαιτέρω περιπέτεια. Για αυτό περιπτώσεις όπως η αντίσταση της ιταλικής φρουράς «Άκουϊ» στην Κεφαλονιά, ή οι περιπτώσεις άμεσων διαπραγματεύσεων με τον ΕΛΑΣ της μεραρχίας «Πινερόλο» ή του Συντάγματος Ιππικού «Αόστης» ήταν μοναδικά φαινόμενα στον ελλαδικό χώρο.

Στα μάτια του πληθυσμού η αποδιοργάνωση της συνοχής των ιταλικών μονάδων είχε φανεί βδομάδες νωρίτερα. Έλλειψη πειθαρχίας, απουσία σεβασμού της στρατιωτικής ιεραρχίας, συμπεριφορές λεηλασιών και λαφυραγώγησης, εξαθλίωση, πείνα και απλυσιά, ήταν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της φυσιογνωμίας που είχε ο ιταλικός στρατός κατοχής στην Ήπειρο, λίγο πριν την συνθηκολόγηση. Σε πολλές περιπτώσεις ο αγώνας επιβίωσης σε επισιτιστικό πεδίο δεν διέφερε για Έλληνες και Ιταλούς. Συνθήματα όπως "Φινίτο γκουέρα" και "Μπόνα Πάτρια" δονούσαν τις ψυχές των Ιταλών στρατευσίμων που η σκέψη και μόνο της επιστροφής στην πατρίδα και η ανυπομονησία για αυτό είχαν καταλυτικές συνέπειες για τον σχεδιασμό και την συνοχή του γερμανικού σχεδίου αντιμετώπισης της κρίσης. Οι Ιταλοί άρχισαν να ξεπουλούν τα προσωπικά τους είδη, τον ιματισμό και τον οπλισμό τους για ένα κομμάτι ψωμί. Οι σχετικές διαταγές για αποφυγή κάθε συναλλαγής μεταξύ Ιταλών και Ελλήνων δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Για τις αντιστασιακές οργανώσεις, ιδιαίτερα για τον Ε.Λ.Α.Σ., ήταν μια μοναδική ευκαιρία να βάλουν χέρι και σε βαρύτερο οπλισμό και πυρομαχικά και να εξοπλίσουν δεκάδες άοπλους εφένδρους. Για τον Ε.Δ.Ε.Σ. και την Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή ένας παραπανίσιος πονοκέφαλος ήταν αυτός ο οπλισμός να μην πέσει στα χέρια της Αριστεράς. Για τους Γερμανούς για να μην πέσει ο οπλισμός αυτός στα χέρια κανενός ⁴².

Ωστόσο ο πληθυσμός ο οποίος αυτά τα δύομιση χρόνια είχε συνάψει

⁴² Μια σύγκριση των ενισχύσεων των δύο οργανώσεων (του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Δ.Ε.Σ.) από τους Βρετανούς είναι το παρακάτω στοιχείο όπως αυτό βγαίνει από τα ίδια τα στοιχεία του Φόρεϊν Όφισ (Forreign Office) FO 371/43679, R 2769. Στα αρχεία αυτά διαφαίνεται η διαφορά ποσοτήτων ενισχύσεων μεταξύ των δύο αντιπάλων οργανώσεων. Βεβαίως το χρονικό διάστημα στο οποίο αναφέρεται είναι εκείνο το διάστημα με την εντονότερη πολεμική που υπάρχει μεταξύ τους, δηλαδή από τον Οκτώβριο του 1943 ως το Φλεβάρη του 1944. Συγκεκριμένα ο ΕΛΑΣ πήρε 22 τόνους στρατιωτικό υλικό έναντι 74 του ΕΔΕΣ, 53 τόνους τροφίμων και ρουχισμού έναντι 19 του ΕΔΕΣ και 9727 χρυσές λίρες έναντι 25000 του ΕΔΕΣ (FO 371/43679, R 2769). Τα παραπάνω αφορούσαν την Ελλάδα στο σύνολό της. Στα τμήματα του ΕΛΑΣ Ηπείρου δεν γινόντουσαν ρίψεις απευθείας. Πριν ξεσπάσουν οι συγκρούσεις ΕΔΕΣ-ΕΛΑΣ για την περιοχή Ηπείρου το Συμμαχικό Στρατηγείο Μ. Ανατολής αποφάσισε τους μήνες Σεπτεμβρίου – Οκτωβρίου να αποστείλει 24 αεροπλάνα για ρίψεις τροφίμων και πυρομαχικών στην Ήπειρο. Τα περισσότερα αφορούσαν τροφοδότηση των μονάδων του ΕΔΕΣ. Μόλις εντάθηκαν οι εμφύλιες συγκρούσεις τον Ιανουάριο του 1944 το Κάϊρο δεν επέτρεψε καμία ρίψη προς τις αντίπαλες πλευρές. Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, ο.π., σελίδα 120

σχέσεις φιλικές ή δοσοληπτικές με τους Ιταλούς σ' όλα τα κλιμάκια, ιδιαίτερα δε με τους απλούς φαντάρους και τα κλιμάκια εκείνα που δεν στελεχώνονταν από φασίστες του καθεστώτος Μουσολίνι, έβρισκε το περιβάλλον και τις συνθήκες ευνοϊκές για να επωφεληθεί ο καθένας για λογαριασμό του, ανάλογα με τα πιστεύω του και τις πεποιθήσεις του. Την άμεση και επιστήθια φιλία του με τους Ιταλούς αξιωματικούς που σιτίζονταν στην λέσχη τους στα Γιάννενα επωφελείται ο Σαμουήλ Κοέν για να προμηθευτεί κανένα όπλο. Στις ανταλλαγές προϊόντων πρωταγωνιστούν ιταλοί αξιωματικοί του ανεφοδιασμού και της επιμελητείας. Γνωστός και φίλος του Κοέν, ο αξιωματικός Ντίνο Φρότζιο από την Γένοβα, ο οποίος υπηρετούσε στην λέσχη αξιωματικών, προθυμοποιήθηκε να του χαρίσει ο,τιδήποτε επιθυμούσε από τρόφιμα. Μαζί με αυτά ο Σάμ Κοέν ζήτησε και πήρε δύο πιστόλια Brenta με 116 σφαίρες. Ποτέ άλλοτε ο Κοέν δεν είχε πιάσει όπλο στα χέρια του αλλά ούτε είχε πάρει παρόμοια πρωτοβουλία ποτέ. ⁴³

Η προσδοκία ότι το τέλος του πολέμου πλησιάζει μετά την απόβαση των Συμμάχων στην Ιταλία, κάνει τις καρδιές χριστιανών και εβραίων να πάλλονται από προσμονή για την ημέρα της απελευθέρωσης. Μα η κάθοδος των Γερμανών που έδειχναν αποφασισμένοι να κρατήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων για αυτούς άλλαξε άρδην την ψυχολογία του κόσμου. Για τους Εβραίους ήταν χειρότερα. Όλοι θυμήθηκαν τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης και τον εκτοπισμό δεκάδων χιλιάδων ομοθρήσκων τους μέσα σε μια μέρα. Μια απορία μαζί με φόβο αποτυπώνονταν στα πρόσωπα όλων. Οι εβραϊκές κοινότητες ήταν ανήσυχες. Τα Θεοδώριανα στα Τζουμέρκα δέχονται μακρινούς κανονιοβολισμούς από γερμανικές πυροβολαρχίες στα τέλη Ιουνίου 1943 σαν προάγγελος των όσων θα ακολουθούσαν ⁴⁴. Στην καταστροφή μερίδιο παίρνουν πολλές περιοχές της Ηπείρου όπως το Κεφαλόβρυσο στις 10 Ιουλίου για να ακολουθήσει η Ελάτη στις 14 Ιουλίου, οι Ασπράγγελοι οι οποίοι καταστρέφονται ολοκληρωτικά και πυρπολούνται στις 15 Ιουλίου 1943. Ακολουθούν εκείνο τον Ιούλιο οι πυρπολήσεις των χωριών

⁴³ Συνέντευξη στον γράφοντα, στις 10-6-2011

⁴⁴ Από τις κατεστραμμένες κατοικίες στην περιφέρεια Ηπείρου σ' όλη τη διάρκεια του πολέμου υπάρχει μια εκτίμηση που τις ανεβάζει στο 36,2% σύμφωνα με τις έρευνες του Κων/νου Α. Δοξιάδη. Ένα πολύ μεγάλο μέρος της καταστροφής έγινε εκείνη την περίοδο Ιουλίου-Οκτωβρίου 1943. Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, ο.π., σελ 270

Μεσοβούνι και Μουσιώπιστα. Στις 23 Αυγούστου η Σαγιάδα και στις 29 του ίδιου μήνα η Παραμυθιά. Χωριά του Ανατολικού Ζαγοριού (Φλαμπουράρι, Γρεβενήτι, Καβαλάρη, Διπόταμο, Δόλιανη) πυρπολούνται από την ορεινή μεραρχία Εντελβάις το φθινόπωρο του 1943. Τα χωριά πίσω από το Μιτσικέλι, όπως η Καλουτά και ο Μανασής πυρπολούνται από τμήμα της Εντελβάις στις 23 Οκτωβρίου 1943. Τα γεγονότα του Κομμενού, της Άρτας, των Λιγκιάδων των Ιωαννίνων, οι εκατόμβες των εκτελεσμένων όλο εκείνο το αιματηρό τετράμηνο (Ιούλιος-Οκτώβριος 1943), αλλά και η σύλληψη των δύο εβραιογιαννιωτών εμπόρων και η θανατική καταδίκη τους στην Φλώρινα τον Αύγουστο του 1943 έπεισαν κάποιους πως σανίδα σωτηρίας αποτελούσε το κρύψιμο ή το κοντινό αντάρτικο. Το συγκεκριμένο συμβάν είχε ως πρωταγωνιστές δύο εβραίους έμπορους από τα Γιάννενα, τον Νισήμ Μπατή και τον Ιωσήφ Πέπο Μπατή αλλά και έναν τρίτο τον Ααρών Λεβή από τα Τρίκαλα οι οποίοι με πολλές κατηγορίες μεταξύ αυτών και τροφοδοσία ανταρτών υπήρξαν έγκλειστοι των φυλακών Ιωαννίνων. Μαζί με δύο άλλους γιαννιώτες ομήρους, τον Βασίλειο Βακαλόπουλο και τον δάσκαλο Γρηγόριο Τσίτο μεταφέρονταν στην Θεσσαλονίκη όταν λόγω ανάγκης διανυκτέρευσης έκαναν στάση στην πόλη της Φλώρινας το βράδυ της 8ης προς 9ης Αυγούστου 1943. Την προηγούμενη είχε σημειωθεί στη θέση Κλαδοράχη Φλωρίνης συμπλοκή Γερμανών με αντάρτες και οι πρώτοι θα εφάρμοζαν αντίποινα. Οι τέσσερις των Ιωαννίνων απαγχονίστηκαν με άλλους έντεκα πατριώτες και τα σώματά τους παρέμειναν αιωρούμενα για τρεις ημέρες. Η γνωστοποίηση του συμβάντος στην εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων, που δεν γνώριζε τις λεπτομέρειες, ήταν αρκετή να μεταδώσει πανικό και ένα εκτεταμένο κύμα φυγής και απόκρυψης προσώπων⁴⁵. Οι απαγχονισμένοι της Κλειδοράχης είχαν επιτύχει εκεί που ενδεχομένως οι παραινέσεις, οι απειλές των Γερμανών θα ήταν άσκοπες. Το υποψήφιο θύμα είχε αδρανοποιηθεί.

Οι καιροί είχαν αλλάξει και κάποιοι οξυδερκείς το κατάλαβαν νωρίς. Ο επικείμενος κίνδυνος έγινε ορατός και κινητοποίησε αντιστασιακές οργανώσεις στο να πιέσουν τις εβραϊκές κοινότητες ότι η μόνη λύση βρισκόταν στην διαφυγή τους προς τις απελευθερωμένες από τον κατακτητή

⁴⁵ Σπράτος Δαρδάνας, «*Το Αίμα των Αθώων*», *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Μακεδονία 1941-1944*, σελ 282-284

ορεινές περιοχές. Η ανάληψη μιας τέτοιας απόφασης όμως δεν βάρυνε τις θρησκευτικές ηγεσίες, αντιθέτως η προσωπική ανάληψη ευθυνών μιας τέτοιας απόφασης έπαιξε το μείζονα ρόλο στην διάσωση ορισμένων. Κάποιοι μετακινήθηκαν οικογενειακώς ή και ατομικά με μύριους κινδύνους προς την ανωνυμία και "σιγουριά" των μεγαλύτερων πόλεων της χώρας και ιδίως της Αθήνας. Μια από αυτές τις περιπτώσεις αυτόβουλης διαφυγής προς την πρωτεύουσα ήταν του Δαβίδ Μιχαήλ Κοέν ο οποίος προερχόμενος από τη Πρέβεζα κρύφτηκε για ένα σύντομο διάστημα σε φιλικά προς αυτόν σπίτια. Σύντομα ο δεκαεννιάχρονος Δαβίδ ακολούθησε την έξοδο προς το αντάρτικο. Το Σεπτέμβριο του 1943 εντάσσεται στο 34ο Σύνταγμα Αττικοβοιωτίας του Ε.Λ.Α.Σ. Το τέλος του θα επισφραγιστεί τραγικά τον Ιανουάριο του '44 όταν ο λόχος του με διοικητή τον Καλία πέφτει σε καλά οργανωμένη ενέδρα Γερμανών και εξοντώνεται στην Αγία Τριάδα Καλοσκοπής. Στην ίδια ενέδρα σκοτώνεται και ένα άλλο δεκαεπτάχρονο εβραϊόπουλο και αυτό από την Πρέβεζα. Ο Δαβίδ Ρούσο, γεννημένος και μεγαλωμένος στην Πρέβεζα, φεύγει οικογενειακώς για την Αθήνα το 1942. Εντάσσεται και αυτός στο 34^ο Σύνταγμα, στον 1^ο λόχο του 5^{ου} Τάγματος Παρνασσίδας. Την ίδια περίπου χρονική στιγμή και στο ίδιο Σύνταγμα κατατάσσεται και ο εκ Ιωαννίνων προερχόμενος Σαλβατώρ Μπακόλας (ψευδώνυμο «Σωτήρης») φοιτητής νομικής. Δραστήριος αντάρτης, τραυματίστηκε στη γνωστή μάχη στις Καρούτες Φωκίδας και στην συνέχεια συνδιοίκησε την επονίτικη διμοιρία της II Μεραρχίας του Ε.Λ.Α.Σ. Ο καταγόμενος από τα Γιάννενα Γιωμτόβ Μόσιου (Yomtov Mosheh) βγήκε αντάρτης στα βουνά της Εύβοιας. Λίγους μήνες αργότερα περνά στην ηπειρωτική Ελλάδα όπου με μια ομάδα από Εβραίους των Ιωαννίνων εντάσσεται στην μονάδα στην οποία υπηρετεί και ο γνωστός «Μακκαβαίος» (ψευδώνυμο του εβραίου γιατρού από τις Σέρρες, Ρομπέρτου Μιτράνι, ο οποίος σκοτώθηκε και αυτός στην Αγία Τριάδα Καλοσκοπής). Μετά από περιπετειώδη διαδρομή στην διάρκεια της κατοχής λαμβάνει μέρος με το 34^ο Σύνταγμα στην μάχη της Αθήνας το Δεκέμβρη του 1944.

3.2 Η στάση της εβραϊκής ηγεσίας

Οι αρχές της Ηπείρου, μέσω των νομαρχών, καλούσαν τον κόσμο να δείξει ψυχραιμία, πνεύμα συνεργασίας και να αποφύγει "οιανδήποτε φύσεως πρόκλησις ή έκνομον ενέργειαν", προκειμένου να πεισθούν οι νέοι κατακτητές ότι συνεργασίες του ντόπιου πληθυσμού με τις αντάρτικες οργανώσεις είτε είναι ανύπαρκτες ή αμελητέες και προϊόν μεμονωμένων ατόμων. Ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος απευθυνόμενος προς τους "Χριστιανούς της καθ' ημάς Επαρχίας" τους τονίζει με περισσή «...πατρική προτροπήν και σύστασιν όπως αυτοί αποφύγωσιν οιανδήποτε έκνομον ενέργεια και τους περί αυτούς απλοϊκωτέρους πείσωσι όπως απόσχωσι πάσης μετά των ανταρτών συνεργασίας και ενισχύσεως προς αποτροπή ολοκαυτωμάτων αθώων.... ». Και ο εκκλησιαστικός άρχοντας εξακολουθούσε να συμβουλεύει και να αποτρέπει, αποκαλύπτοντας ταυτοχρόνως και τις γερμανικές διαθέσεις για οποιαδήποτε ενέργεια εναντίων τους εκδηλωθεί, «..Αντιλαμβανόμεθα πλήρως την αγωνία ήτις συνέχει τας ψυχάς όλων, αλλ' εν ονόματι του Ποιμαντορικού καθήκοντος, εν ονόματι της στοργικής αγάπης προς το ποίμνιό μας,..., χάριν μεγάλου πλήθους αθώων εκτεθειμένων εις μυρίους κινδύνους και επικαλούμεθα σύνεσιν... » ⁴⁶ . Σε ανάλογο ύφος υπήρξαν και οι παραινέσεις των προέδρων των εβραϊκών κοινοτήτων προς τους ομοθρήσκους τους. Στην περίπτωση των εβραίων δεν έχουμε επίσημες γραπτές παραινέσεις και οι προειδοποιήσεις που εκφέρονταν τα Σάββατα στις συναγωγές μετά το τέλος της προσευχής είχαν μια συγκεκριμένη μορφή καθησυχασμού. Κάνοντας αναφορά στους εκτοπισμούς της Θεσσαλονίκης έλεγαν περίπου τα εξής : «οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης θεωρώντας τον εαυτό τους ιδιαίτερα προικισμένο οδηγούνται σε βέβαιη τιμωρία από τη θεία δίκη. Αντίθετα οι Εβραίοι της Παλαιάς Ελλάδας ήταν κάτι διαφορετικό. Όλοι γνωρίζουν την πίστη τους και τον συντηρητικό πνεύμα τους και επομένως τους κάνει αληθινούς Έλληνες»⁴⁷.

⁴⁶ Διακήρυξη του Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα μετά τον αφοπλισμό των Ιταλικών μονάδων. Christoph U. Schminck-Gustavus, ο.π., σελ. 143

⁴⁷ ο.π. K.E.Fleming, σελίδα 140. Ανοίγοντας μια παρένθεση να αναφέρουμε ότι οι Σεφαραδίτες ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα με αέρα κοσμοπολιτισμού. Έφεραν τους ραββίνους τους και τις εμπορικές τους διασυνδέσεις με όλους τους εβραϊκούς θυλάκους της Μεσογείου, αντιμετωπίζοντας εξαρχής του Ρωμανιώτες ως υποδεέστερους. Σε μια σειρά από ιστορικές περιστάσεις οι Ρωμανιώτες και οι

Ιδιαίτερα οι Γερμανοί επιδίωκαν οι τοπικές κοινότητες, οι δημοτικοί και θρησκευτικοί ταγοί τους να υιοθετούν κοινή γραμμή κατευνασμού της ανησυχίας στους πληθυσμούς τους και παρότρυνσης όπως «...παραβλέψωσι παν τυχόν ατομικόν συμφέρον, χάριν του γενικού καλού...»⁴⁸. Στα Γιάννενα, εκμεταλλεύτηκαν την φιλία και καλή συνεργασία του Σπυρίδωνα και του Σαμπαθάϊ Καμπιλή ώστε η κοινή γραμμή να φέρει θετικά, για τους Γερμανούς, αποτελέσματα⁴⁹. Σ' άλλα μέρη της Ελλάδας η προσέγγιση τους με τον τοπικό ορθόδοξο αρχιερατικό κλήρο είχε άλλο προσανατολισμό⁵⁰. Στην προσπάθειά τους οι Γερμανοί να δώσουν μια καθαρά υλιστική αντίληψη για την ευρωπαϊκή τάξη που επιδίωκαν να οικοδομήσουν, επιχείρησαν να προσεγγίσουν τόσο τις τοπικές ηγετικές ομάδες όσο και τον πληθυσμό, προκειμένου να τους δοθεί η αίσθηση ότι το μέλλον τους ανήκει και ότι υπηρετούν την μία κοινότητα όπως μόνον ο Εθνικοσοσιαλισμός ορίζει.

Στην πραγματικότητα οι Γερμανοί είχαν τσαλαπατήσει τις υπάρχουσες δομές της ελληνικής κοινωνίας. Ακόμα και μετά την απομάκρυνση των εβραίων, δεν είχαν νομιμοποιήσει την παρουσία τους ούτε είχαν δημιουργήσει ένα αίσθημα σύμπλευσης με το "κοινό εγχείρημα". Για την μεγάλη μάζα του εβραϊκού στοιχείου τα πράγματα θα εξακολουθούσαν κάπως παρόμοια. Μόνο εκείνος ο οποίος θα είχε το τελικό πρόσταγμα άλλαζε.

Σεφαραδίτες είχαν εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση. Οι Τούρκοι εκχώρησαν εμπορικά προνόμια στους Σεφαραδίτες και όχι στους Ρωμανιώτες, τους οποίους θεωρούσαν Έλληνες, δηλαδή κατακτημένους.

⁴⁸ ο.π., Christoph U. Schminck-Gustavus, σελ. 143

⁴⁹ Για το ρόλο της Μητρόπολης Ιωαννίνων και την ανακοίνωση του μητροπολίτη Σπυρίδωνος προς τους «χριστιανούς της καθ' ημάς Επαρχίας». Πιθανόν η προκήρυξη να μη δημοσιεύτηκε για άγνωστο λόγο, ωστόσο παραινέσεις για αποφυγή ενεργειών που θα προκαλούσαν τους Γερμανούς είναι κάτι παραπάνω από σίγουρο ότι έγιναν, ο.π., Christoph U. Schminck Gustavus, σελ 143-145 . Ο Καμπιλή παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στα της Κοινότητας και όχι μόνο. Με τη μέση μόρφωσή του και με τις εμπορικές του ικανότητες που έφθαναν μέχρι του σημείου να ρυθμίζουν τιμές στην αγορά αποτελούσε από μόνον του μια εξουσία! Ο Δημήτρης Χατζής αναφέρει «Οι φτωχοί με τους φτωχούς κι οι αρχόντοι με τους αρχόντους, όπως ήτανε κι όλες αυτοί και πρώτος-πρώτος ο Σαμπεθάϊ Καμπιλής. Αυτός τους φοβερίζει του οβραίους πλειότερο απ' όλους τους χριστιανούς.». Ελένη Κουρμαντζή στο, *Γιώσεφ Ελιγιά – Σαμπεθάϊ Καμπιλή, Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική ισραηλίτικη κοινότητα Ιωαννίνων*, σελ 200, Δωδώνη: Φιλολογία τόμος KB' (1993)

⁵⁰ Στην Χαλκιδική ο μητροπολίτης Ειρηναίος εξαπολύει μύδρους επί πάντων και επαινείται για την στάση του από τους κατακτητές «...δια τας δριμείας επιθέσεις του επ' εκκλησίας κατά των Ανταρτών, Κομμουνιστών, Μασσόνων και Σιωνιστών», Δ. Ψαρρά, οπ, σελ 172.

Εξάλλου η αυστηρότητα των ηθών και το στενό οικογενειακό πρόσωπο μιας "μέσης" ιδεολογίας, η οποία χαρακτήριζε κάθε ισραηλίτικη οικογένεια της κοινότητας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για ανάπτυξη συζητήσεων και προβληματισμού πάνω σε θέματα που, στο κάτω-κάτω της γραφής, άπτονταν των ευθυνών των ιθυνόντων της κοινότητας. Έτσι στο στενό οικογενειακό περιβάλλον όπου η θρησκευτικότητα σε αρμονικό συνταίριασμα του σεβασμού για τον επικεφαλής της οικογένειας και των ηλικιωμένων συγγενών δεν άφηναν περιθώρια παρερμηνείας του ποιος έχει τον πρώτο λόγο, οι κουβέντες ήταν μετρημένες και δεν γίνονταν παρουσία των παιδιών και εφήβων, και πολύ δε περισσότερο όχι μπροστά στις κοπέλες. Η Στέλλα Μιγιονί Κοέν μας εξιστορεί πως βίωνε αυτή την κατάσταση. *«Παιδιά ήμασταν, άκακα, πως να σας το πω, παιδιά χωρίς κατήχηση (εννοεί πολιτική σ.σ), φοβόντουσαν να μιλήσουν μπροστά μας. Μας κλείνανε σαν τα ποντίκια από της 6-7μμ όταν έρχονταν οι άντρες στο σπίτι»*. Και η Στέλλα Μιγιονί εξακολουθεί *«...όχι εμείς τα κορίτσια δεν το μάθαμε (εννοεί τους εκτοπισμούς της Θεσσαλονίκης), δεν το λέγανε, τα αγόρια μπορεί να το ξέρανε, αυτά ήταν στους δρόμους, αλλά εμείς δεν το γνωρίζαμε»*. Ακόμα και στον αδελφό της που ήταν επωνύμιος του επιβλήθηκε εγκλεισμός στο σπίτι και απαγόρευση κάθε επαφής με οποιονδήποτε, *«...εκείνος υπάκουσε.»*⁵¹. Οι περισσότεροι δεν γνώριζαν ούτε ποιος ήταν ο ΕΔΕΣ ή ο ΕΛΑΣ και ιδιαίτερα στις γυναίκες δινόταν ρητή εντολή ούτε να κυκλοφορούν ασκόπως στους δρόμους, ούτε να συναναστρέφονται με άτομα τα οποία ήσαν ύποπτα και τους απαγορεύονταν η έξοδος από το σπίτι από πολύ νωρίς. Η διακριτικότητα, ως ανώτερο προσόν για την εβραϊκή νεολαία και όχι μόνο, ήταν άρτια συνυφασμένη με την καθημερινή τους συμπεριφορά και με την απαρέγκλιτη

⁵¹ Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων, όπως και οι υπόλοιπες κοινότητες της Ηπείρου ζούσαν την εποχή εκείνη σε μια ηθελεμένη απομόνωση. Ήταν ένα μέτρο που το έπαιρναν τα συμβούλια και οι ραβίνοι προκειμένου να προφυλαχθούν, όπως πίστευαν, από εκδικητικά μέτρα του κατακτητή, και ουσιαστικά να μην εκτεθεί περαιτέρω η κοινότητα. Συνέντευξη από Στέλλα Μορδοχαΐ Μιγιωνή, σύζυγος του Σάμ Κοέν, σε συνέντευξη στις 10-6-2011. Για την εμπειρία της ένταξης κοριτσιών στην ΕΠΟΝ και την αποστροφή των χριστιανικών αγροτικών κοινοτήτων σε μια τέτοια προοπτική βλέπουμε και στο βιβλίο του Βαγγέλη Τζούκα, *Οι Οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-1944, τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, σελ 187, Αθήνα 2013.

αρχή κάθε εβραϊκού σπιτιού. Η δυσκολία ένταξης του εβραίου αλλά και του χριστιανού σε μια οργάνωση όπως το Ε.Α.Μ. ή η Ε.Π.Ο.Ν., ανατροφοδοτούνταν από τους ηθικούς περιορισμούς του καθημερινού βίου μιας οπισθοδρομικής κοινωνίας, η οποία είτε στην εκκλησία πήγαινε, είτε στην συναγωγή ήξερε ότι η άγρυπνη ματιά της εποπτείας δεν συγχωρούσε καμία απειθαρχία. Φαινόμενα προσωπικών και οικογενειακών μεσολαβήσεων προκειμένου να μην διαρραγεί απόλυτα η συνοχή των κοινοτήτων είχαμε καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής. Χαρακτηριστική και η πληροφορία που αντλούμε από την καθηγήτρια Ελένη Κουρμαντζή για την περίπτωση των αδελφών Μπεχορόπουλου, του Βύρωνα και του Μωυσή. Ο πρώτος, εργαζόμενος μακριά από τα Γιάννενα ως ταμιακός υπάλληλος φυγαδεύτηκε από το ΕΑΜ, στο Βόλο αρχικά και ύστερα στην Αθήνα όπου και διασώθηκε. Ο αδελφός του υπάλληλος των Τ.Τ.Τ. στα Γιάννενα χάριν της θέσης του αλλά και των επαφών του με το ΕΑΜ πείστηκε να διαφύγει από τον επερχόμενο κίνδυνο, προς τα Ζαγόρια. Ακολουθώντας την επίσημη γραμμή της κοινότητας περί "εξαγοράς" των γερμανών και μη περαιτέρω διώξεων απέναντι στους εβραίους, επέστρεψε στην πόλη, εκτοπίστηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Πολωνίας αλλά ευτυχώς για αυτόν γύρισε το 1945 ⁵². Γνωρίζουμε πολλές περιπτώσεις στις οποίες νεαροί Εβραίοι οι οποίοι είχαν διαφύγει ή βρίσκονταν έξω από το κλοιό όταν άρχιζε η εφαρμογή των αντιεβραϊκών σχεδίων, απορρίπτουν προτάσεις προστασίας φίλων τους ή αντιστασιακών συνδέσμων, ενώ στην τραγικότερη περίπτωση απρόθυμα συμφωνούσαν να επιστρέψουν στις οικογένειές τους που στην πραγματικότητα σήμαινε παράδοση στον γερμανικό ζυγό ως υποψήφια θύματα. Για τον θεοσεβούμενο και νεαρό εβραίο, τον γαλουχημένο με το εβραϊκό οικογενειακό δίκαιο, από την ατομική σωτηρία τιμάται περισσότερο και εν τέλει επιλέγεται ο θεσμός της οικογενείας που συχνά θεωρείται ιερότερος ακόμη και από τη θρησκεία.

Οι νέοι ωστόσο βρίσκονταν αντιμέτωποι με μια πραγματικότητα. Ακόμα και μέσα από τα σπλάχνα μιας τόσο πουριτανικής και θεοσεβούμενης κοινότητας η νεολαία διακατέχονταν από πατριωτική διάθεση, ίσως και σε κάποιους και μιας αναζήτησης μελλοντικού κοινωνικού περιεχομένου. Σ' ολόκληρη τη

⁵² ο.π., Ελένη Κουρμαντζή, σελίδα 205

χώρα ένα ευρύ πολιτικό φάσμα από την κεντροδεξιά ως το φιλελεύθερο Κέντρο και την Αριστερά θα κινητοποιούνταν προς ένα πατριωτικό εγερτήριο, πριν οι πολιτικές τοποθετήσεις και αντιπαλότητες δημιουργήσουν άλλα δεδομένα. Για τον νεαρό Έμμη Σβόλη, ο οποίος πιάστηκε να εγκαταλείψει την απόκοτη σκέψη του για διαφυγή, η επιστροφή στα Γιάννενα ήταν για τους οικείους του, επιστροφή στην "μητρική αγκαλιά" της ισραηλίτικης κοινότητας και που ευτυχώς για αυτόν δεν είχε τις μοιραίες συνέπειες που είχε σ' άλλους. Έζησε όμως μαζί με τους ομοθρήσκους του όλη την αγωνία και το τραύμα της επιχείρησης εκτοπισμού της 25ης Μαρτίου 1944 και της μεταφοράς τους στο στρατόπεδο της Λάρισας την επομένη. Δραπετεύει αρχές Απριλίου, λίγο πριν μεταφερθεί ολόκληρη η κοινότητα στα κρεματόρια του Auschwitz και του Bergen-Belsen και καταφεύγει στους αντάρτες. Χαρακτηριστικό της ύστατης προσπάθειας που καταβάλλει η οικογένεια να μείνει συμπαγής ακόμα και στις πιο ακραίες καταστάσεις που αγγίζουν τα όρια της ομαδικής "αυτοκτονίας", είναι η παράκληση της μητέρας του Έμμη Σβόλη τη στιγμή που ο γιος της, της ανακοινώνει την απόφαση να δραπετεύσει από το στρατόπεδο της Λάρισας μαζί με τον φίλο του Ιακώβ Γκερσόν, η οποία τον παρακαλεί ως την ύστατη στιγμή να μείνει μαζί τους και να μοιραστεί την μοίρα που ο "Θεός όρισε".

Στην Θεσσαλονίκη ένα χρόνο πριν, Μάρτιος του 1943, σε μια άλλη περίπτωση μια νεαρή εβραιοπούλα περιμένει τον αρραβωνιαστικό της προκειμένου να φυγαδευτούν στο βουνό. Όλα είναι προετοιμασμένα στην εντέλεια: ρουχισμός και εξοπλισμός για τους δύσκολους μήνες στο αντάρτικο, για μια νέα εμπειρία δύσκολη και επικίνδυνη, όσο και να ζεις εκείνες τις ημέρες συρματοκλεισμένος στο εβραϊκό γκέτο της Βαρόνου Χίρς της Θεσσαλονίκης και να κυκλοφορείς με το κίτρινο άστρο του Δαβίδ. Ο αποχωρισμός μπροστά στα συγκινημένα και απελπισμένα βλέμματα όσων έμεναν πίσω τελικά προκαλεί ανάκληση της απόφασης της κοπέλας για τον μοναδικό δρόμο σωτηρίας που της ανοιγόταν. Η συντριπτική ισχύς του οικογενειακού δεσμού υπερίσχυσε των αυτονόητων μηχανισμών αυτοσυντήρησης ⁵³. Ο Γέσους Μάτσας από τα Ιωάννινα, κάνει γνωστό ότι

⁵³ «...την τελευταία στιγμή που πήγα να την πάρω έβαλαν τα κλάματα η αδελφή της, η μάνα της και ο παράλυτος πατέρας της και δεν κρατήθηκε, μου λέει «Φύγε χωρίς εμένα και σου εύχομαι να ζήσεις και να ευτυχήσεις με όποια παντρευτείς».... Δεν

δυνατότητα διαφυγής σημαντικού μέρους των εκτοπισμένων γιαννιωτοεβραίων υπήρξαν ακόμη και στη διαδρομή από τα Γιάννενα για την Λάρισα. Η φύλαξη πάνω στα φορτηγά τόσων ανθρώπων ήταν προβληματική για τους Γερμανούς αν αναλογιστεί κανείς ότι η δύναμή τους ήταν ανεπαρκής. Όταν αιφνιδιαστικά, λίγο έξω από τα Γιάννενα, στο Πέραμα, ένα κοπάδι πρόβατα ακινητοποιεί για λίγα λεπτά την φάλαγγα των αυτοκινήτων, δίνεται η δυνατότητα σ' ορισμένους να πηδήσουν απαρατήρητοι. Ο Μάτσας είναι μέσα σ' αυτούς που επιχειρούν αλλά η πίεση και οι παρακλήσεις των συγγενών του να μην τους εγκαταλείψει τον υποχρεώνουν να επιστρέψει στα φορτηγά. Ο ίδιος έχει μια δεύτερη ευκαιρία στις στροφές της Κατάρας, αλλά οι Γερμανοί που είναι πια υποψιασμένοι τον συλλαμβάνουν.⁵⁴ Η στεγανή οικογενειακή παράδοση, η αγάπη προς αυτήν με αυτοκαταδικαστική συνέπεια καθόρισε θα λέγαμε σε μεγάλο βαθμό το μέλλον της κοινότητας. Δύο αδέρφια της μητέρας της Νίνας Χωρ Μάτσα την ημέρα που μάζεψαν την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων έτυχε να βρίσκονται στη Ζίτσα για δουλειές. Η είδηση πως οι οικογένειές τους συνελήφθησαν ήταν αρκετή στο να παραδοθούν στις γερμανικές αρχές της πόλης. Δεν επέστρεψαν ποτέ.⁵⁵

Οι εβραϊκές κοινότητες την προοπτική συμμετοχής μελών τους στο ένοπλο αντιστασιακό κίνημα, το οποίο άρχισε από το φθινόπωρο του 1942 να θεμελιώνεται σε στέρεες βάσεις, την αντιμετώπιζαν εξ' αρχής με σκεπτικισμό και πάντα αποτρεπτικά. Για την ηγεσία των εβραίων αυτό που ουδέποτε ήθελαν να συμβεί ήταν να μην προκληθούν οι αρχές κατοχής από κάποια επιπόλαια παραβατική ενέργεια ατόμου εβραϊκής καταγωγής και δοθεί αφορμή στους Γερμανούς να σκληρύνουν την στάση τους απέναντι στην κοινότητα. Προς αυτή την κατεύθυνση τόσο ο μητροπολίτης Ηπείρου και αρχιεπίσκοπος Ιωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος όσο και οι ραβίνοι και οι αναπληρωτές αυτών, ιδιαίτερα ο εκ Ιωαννίνων και με μεγάλη επιρροή σ' όλη την Ήπειρο Σαμπεθαί Καμπιλής, ένωσαν τις δυνάμεις τους, ώστε να καταπραΰνουν εξάρσεις πατριωτισμού οι οποίες ολοένα αυξάνονταν.

γύρισε κανείς τους. Μωυσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος και αριστερός*, Θεσσαλονίκη 2000, σελ 65

⁵⁴ ο.π., Matsas, *The Illusion of Safety*, σελ 315

⁵⁵ Ευτυχία Ναχμάν, *Γιάννενα – Ταξίδι στο Παρελθόν*, Αθήνα 1996, σελίδα 138

Μεθοδεύοντας διάφορους τρόπους, από παραιτήσεις και προειδοποιήσεις μέχρι απευθείας απειλές, εγκαλούσαν τους νομοταγείς ομοθρήσκους τους να μην παίζουν με τη φωτιά που θα είχε ως επακόλουθο την "οργή του Θεού" τους, αλλά και του Γερμανού.

3.3 Επιχείρηση εκτόπισης

Τα φορτηγά με τους 1850 εκτοπισμένους εβραιογιαννιώτες πήραν το δρόμο της συνάντησης της κοινότητας με το πεπρωμένο και την ολέθρια μοίρα που επιφύλασσαν οι Γερμανοί στους Εβραίους της Ευρώπης⁵⁶. Το βαρύ φορτίο των φορτηγών αυτοκινήτων μούγκριζε καθώς έπαιρναν την ανηφόρα προς τη διάβαση Μετσόβου-Κατάρας «..καθώς διαβαίναμε την Πίνδο διηγείται ένας που γύρισε από την κόλαση των στρατοπέδων συγκέντρωσης, είχαμε την κρυφή ελπίδα πως σε κάποια απόκρημνη στροφή θα φανούν οι αντάρτες να μας ελευθερώσουν⁵⁷. Αφού ταλαιπωρήθηκαν για πολλές ώρες στις στροφές της Κατάρας, τα φορτηγά πέρασαν από τη Βέροια και έστριψαν νότια με κατεύθυνση το στρατόπεδο της Λάρισας, το οποίο μέσα σε λίγες μέρες είχε μετατραπεί σε χώρο συγκέντρωσης "υποδοχής" των προς εκτόπιση ελληνοεβραϊκών κοινοτήτων της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας. Εκεί συναντήθηκαν με 2,900 Εβραίους από την νότια Ελλάδα και τα νησιά και 500 από το Βόλο και τα Τρίκαλα⁵⁸. Την ίδια ημέρα που η γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα

⁵⁶ Ως τραγική ειρωνεία μόνο θα μπορούσε να αναφερθεί το γεγονός ότι την παραμονή του μαζικού εκτοπισμού του εβραϊκού πληθυσμού της Ηπείρου, 24 Μαρτίου, σε ένα άλλο σημείο του πλανήτη ο Πρόεδρος των Η.Π.Α. Φραγκλίνος Ρούσβελτ έκανε ανακοίνωση-προειδοποίηση προς τους Ναζί να σταματήσουν τα προγράμματα εξολόθρευσης των Εβραίων. Στις 29 του ίδιου μήνα, η ελληνική εξόριστη κυβέρνηση Τσουδερού ανακοινώνει με τη σειρά της την πρόθεση να υποστηρίξει την διαφυγή των εβραίων της χώρας προς άλλες ουδέτερες χώρες. Steven Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, σελ 46-47

⁵⁷ Μιχαήλ Μόλχο, IN MEMORIAM, Θεσσαλονίκη 1974, σελίδα 236

⁵⁸ Στις δύο εβδομάδες που ο πληθυσμός αυτός έμεινε εκεί περιμένοντας τα τρένα που θα τους μετέφεραν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τους θαλάμους αερίων υπέστησαν νέους εξευτελισμούς και λεηλασίες των προσωπικών τους αντικειμένων. Χαρακτηριστική σκηνή θα παραμείνει στη μνήμη των ελαχίστων επιζώντων, όπου ο ανθυπολοχαγός της Βέρμαχτ Κούρτ Βαλτχάιχ (ο μετέπειτα Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ 1972-1982) στεκόταν μπροστά

αποχωριζόταν για πάντα την αγαπημένη της πόλη, ογδόντα χιλιόμετρα νοτιότερα μια άλλη πόλη, η Άρτα, αποχαιρετούσε την δικιά της εβραϊκή κοινότητα όπου και αυτή περνούσε στο πάνθεον των μαρτυρικών κοινοτήτων που έσβησαν για πάντα. Η περικυκλωθείσα από τα γερμανικά στρατεύματα εβραϊκή κοινότητα Άρτας "παρέδωσε" 352 μέλη από ένα σύνολο 389 στα χέρια των δημιών της ⁵⁹. Τα γερμανικά φορτηγά κατευθύνθηκαν προς το Αγρίνιο και από εκεί μέσω Πάτρας στην Αθήνα. Στα φορτηγά που πήραν τους αρτινούς εβραίους βρίσκονταν και οι 235 ομόθρησκοί τους από την Πρέβεζα. Η εβραϊκή κοινότητα της Πρέβεζας ήταν από τις τυχερές ως τις 25 Μαρτίου 1944 καθώς οι σχέσεις τους με τους χριστιανούς κατοίκους της πόλης θεωρούνται αγαθές και αρμονικές επειδή οι εμπορικές δραστηριότητες των εβραίων δεν αντιπάλευαν τις αντίστοιχες δραστηριότητες των χριστιανών. Ο κυριότερος λόγος όμως ήταν ο ανοιχτός χαρακτήρας των Πρεβεζάνων σε ότι διαφορετικό ερχόταν από «στεριά και θάλασσα, σε ιδέες και ανθρώπους». Περιστατικό που επιβεβαιώνει το αναμφισβήτητο της συνύπαρξης είναι η ιστορία του Τάκη Μπάλκου όπου ο ίδιος και η μητέρα του κρατούνταν από τους Ιταλούς σε στρατόπεδο στην Κέρκυρα (λόγω συμμετοχής του άλλου του αδελφού στο αντάρτικο). Όταν τον Σεπτέμβριο του 1943 επέστρεψαν στην Πρέβεζα, οι μοναδικοί που τους άνοιξαν τα σπίτια τους ήταν οι Εβραίοι της πόλης. Την ημέρα που οι Γερμανοί έπαιρναν την κοινότητα της Πρέβεζας, ο Γιάννης Φονταράς τύγχανε να κατεβαίνει στο χώρο της πλατείας Ανδρούτσου, «...μαζί με άλλους Πρεβεζανούς είχαμε νοικιάσει τη φορολογία του 10% από τα αλιεύματα των ελεύθερων ψαράδων. Όταν κατέβηκα άκουσα θρήνους και είδα να φορτώνουν τους Εβραίους στα φορτηγά, σχεδόν άκουσα τον Εβραίο Ασκενάζη να μου φωνάζει «Γιάννη, άναψε ένα κερί στην Παναγία για μας»,

από ένα καζάνι και παρατηρούσε έναν-έναν τους κρατούμενους να αφήνουν εκεί μέσα τιμαλφή και λεφτά απαξιώνοντας να τα πάρει από χέρι Εβραίου, Matsas, ο.π., σελ 316 και Αλέκος Ράπτης, εφημερίδα Ηπειρωτικός Αγών, Τετάρτη 18-7-2007

⁵⁹ Για τον συνολικό αριθμό που βρέθηκαν εκείνες τις ημέρες στην Άρτα υπάρχουν διάφορες εκτιμήσεις, ωστόσο παίρνοντας υπ' όψιν ότι το 1939 σε απογραφή υπήρχαν 500 εβραίοι κάτοικοι στη πόλη και ότι μέχρι το 1943 για διάφορους λόγους, κυρίως προστασίας, πολλοί έφυγαν για τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, με κάνει να εκτιμήσω σωστότερη την πληροφορία της εγκυκλοπαίδειας Judaica, τευχ.3, σελ 645, που κάνει λόγω για 352 εκτοπισμένους, και όχι τον αριθμό των 480 που δίνει στο βιβλίο του ο Κ. Βάγιας για την Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής, σελ. 239.

*συγκινήθηκα πολύ και έφυγα. Μετά από λίγο πήγα στην εκκλησία και άναψα το κερί...».*⁶⁰ .

Τα γεγονότα εκείνης της ημέρας της 25ης Μαρτίου που σήμανε και το τέλος μιας πτυχής της ιστορίας του τόπου, τα καταπίνει η άχλη των πολλών και αλληπάλληλων γεγονότων. Για τους πολλούς που έζησαν από κοντά τις στιγμές της εκτόπισης η μνήμη αδυνατεί να συνειδητοποιήσει το μέγεθος του πόνου και του ολέθρου που συνέβησαν μπροστά τους. Για άλλους τα ερωτηματικά του ποιος γνώριζε τι θα συνέβαινε και ποιος και γιατί δεν προειδοποιούσε είναι ζητήματα που βρίσκουν την απάντησή τους αργά και βασανιστικά. Τα έργα των Γερμανών από τον πρώτο μήνα ανάληψης των καθηκόντων τους ως αρχή κατοχής με την απόφασή τους να δράσουν στο πνεύμα της "Τελικής Λύσης" και του εκτοπισμού των εβραίων, δεν άφηναν μεγάλα περιθώρια εφησυχασμού σε κάποια , περισσότερο ανήσυχα, στοιχεία του τοπικού πληθυσμού. Οι Γερμανοί δεν ανακάλυψαν κάτι το οποίο δεν γνώριζαν ⁶¹. Η Ήπειρος, με εξαίρεση τα Γιάννενα τα οποία διέθεταν ένα σημαντικό και οικονομικά δραστήριο εβραϊκό στοιχείο, δεν παρουσίαζε ένα πεδίο δύσκολης εφαρμογής των αποφάσεων του Χίτλερ δεδομένου του γεγονότος ότι ο αριθμός των εβραίων δεν ήταν ιδιαιτέρως μεγάλος. Φρόντισαν να αφαιρέσουν τις άδειες μετακίνησης που οι ιταλικές αρχές είχαν παραχωρήσει και στους εβραίους κατοίκους. Με την μεθοδικότητα που χαρακτήριζε την γερμανική στρατιωτική διοίκηση έθεσαν σε εφαρμογή κατ' αρχήν το μέτρο που αφορούσε την λεπτομερή ονομαστική καταγραφή του εβραϊκού πληθυσμού. Με συντονισμένες ενέργειες και την υποστήριξη των δημοτικών αρχών και της χωροφυλακής επιτάχτηκε το Εβραϊκό Γηροκομείο με την υποχρέωση της έκδοσης ταυτότητας για όλους τους κατοίκους άνω των 18 ετών που ασπάζονται την εβραϊκή θρησκευτική πίστη, ενώ στο Εβραϊκό Νοσοκομείο

⁶⁰ Περιοδικό *Χρονικά*, Γεωργίου Μουστάκη, *Οι Εβραίοι της Πρέβεζας*, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2005, σελ 5

⁶¹ Στην Γερμανία αμέσως με την άνοδο του Χίτλερ στην καγκελαρία κυκλοφόρησε το βιβλίο του Mark Wischnitzer, *Die Juden in der Welt* («Οι Εβραίοι ανά τον Κόσμο»). Στο βιβλίο αυτό καταγράφονται λεπτομερώς οι πληθυσμιακές συνθέσεις των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας. Εξάλλου και οι γερμανικές υπηρεσίες κατασκοπίας την περίοδο πριν τον πόλεμο έκαναν επιτόπιες αναφορές σχετικά με τον αριθμό αλλά και τις δραστηριότητες των κοινοτήτων στην χώρα, Christoph U. Schminck Gustavus ο.π , σελ 179

δημιουργήθηκε γραφείο προκειμένου να πιστοποιηθούν ονόματα και να ολοκληρωθεί η ονομαστική καταγραφή των Εβραίων Γιαννιωτών στους καταλόγους της Στρατιωτικής Διοίκησης ⁶². Σε μια πρώτη απόπειρα εκποίησης της κινητής περιουσίας των Εβραίων, οι Γερμανοί επέβαλαν από τον Νοέμβριο του 1943 ένα είδος φόρου σε χρήματα και τιμαλφή, κάτι που η εβραϊκή ηγεσία αποδεχόταν με μοιραία για τους ανθρώπους της αμεριμνησία. Για την ερευνήτρια Rachel Dalven το μέτρο αποσκοπούσε στην καταγραφή του πλούτου, της περιουσιακής ευρωστίας του καθενός, αλλά και στην "αποκοίμιση" της πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού ως προς τους αληθινούς σκοπούς της γερμανικής διοίκησης.⁶³ Τον Φεβρουάριο του 1944 οι γερμανικές δυνάμεις στην περιοχή ήταν λιγοστές λόγω μεταφοράς προ τριμήνου της 1ης Ορεινής Μεραρχίας στην Γιουγκοσλαβία. Τα γερμανικά τάγματα φρουράς δεν επαρκούσαν για μια πολυεπίπεδη επιχείρηση εκτοπισμού του πληθυσμού αλλά και αντιμετώπισης επιθέσεων των ανταρτών. Στα Γιάννενα στέλνεται από την Θεσσαλονίκη ένα μυστηριώδες πρόσωπο που θα λειτουργούσε ως «δούρειος ίππος». Το πρόσωπο αυτό που άκουγε στο όνομα Χρήστος Μιχαηλίδης, δεν ήταν άλλος από τον Ντάνιελ Κοέν έναν πληροφοριοδότη της Γκεστάπο, ο οποίος είχε σταλεί να εξετάσει τις παραμέτρους για το τελικό σχέδιο εκτόπισης. Το σχέδιο απέβλεπε στον αιφνιδιασμό και στο δόγμα του σοκ. Πρώτη επιλογή του κατακτητή ήταν να σιγήσει, εκφοβίζοντας, κάθε φωνή αντίστασης της τοπικής κοινωνίας με ταυτόχρονο ισχυρό πλήγμα στους "εν δυνάμει" υποστηρικτές των εβραίων.

Με επιχείρηση αστραπή στις 23 Φεβρουαρίου 1944 συλλαμβάνονται 108 Γιαννιώτες με την κατηγορία "*κομμουνιστικής δραστηριότητας*" και "*υποψίας υλικής βοήθειας προς το ΕΑΜ - ΕΛΑΣ*", όπως αναφέρεται σε

⁶² Οι αδελφές Στέλλα και Ευτυχία Μιγιωνή αναφερόμενες στην εποχή της κατοχής και πριν τις εκτοπίσεις κάνουν λόγο για την γερμανική διαταγή η οποία έλεγε ότι ο εβραϊκός πληθυσμός ηλικίας από 12ετών και άνω οφείλει να λάβει ταυτότητα και να δώσει όλα τα στοιχεία διαμονής και επαγγέλματος. Εφημερίδα. Ηπειρωτικός Αγών 28-7-2005, Ντοκουμέντο «25 Μαρτίου 1944, Έτσι εκτοπίστηκαν οι Γιαννιώτες Εβραίοι»

⁶³ Η αμερικανο-εβραιογιαννιώτισσα Ράσελ Ντάλβεν προπολεμικά πέρασε τέσσερα καλοκαίρια στα Γιάννενα προκειμένου να γνωρίσει την πόλη των γονιών της και των παππούδων της. Το 1947 επισκέφτηκε ξανά τα Γιάννενα για να συναντήσει συγγενείς που επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Έκτοτε επισκεπτόταν τα Γιάννενα ή την Αθήνα προκειμένου να συλλέξει στοιχεία για τα φοβερά χρόνια της κατοχής. Rachel Dalven «*Hatas eftexa, The Holocaust in Janina Greece*», Journal of Modern Greek Studies , May 1984

γερμανικό έγγραφο⁶⁴. Από το γερμανικό φρουραρχείο συντάχθηκε κατάλογος 26 ονομάτων από τους 108 συλληφθέντες για ταχεία μεταφορά τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Είχαν προηγηθεί τρεις μέρες νωρίτερα θαρραλέες πράξεις από ομάδες επονιτών της πόλης των Ιωαννίνων κυριολεκτικά κάτω από τη μύτη του κατακτητή, όπως η ύψωση της ελληνικής σημαίας στο ρολόι της κάτω πλατείας και στο κωδωνοστάσιο της Αγίας Αικατερίνης, πράξεις με τις οποίες η οργάνωση της Ε.Π.Ο.Ν. έδειχνε την αντιστασιακή της δράση ⁶⁵.

Μεθοδεύοντας οι Γερμανοί ένα καλοδουλεμένο σχέδιο κατασυκοφάντησης της εβραϊκής κοινότητας στα μάτια των χριστιανών συμπολιτών τους, αλλά και αποξένωσης από τα δίκτυα της αντίστασης, λόγω υποψιών, βγάζουν ανακοίνωση την επαύριον των συλλήψεων ότι παραπλανήθηκαν από «κακόβουλα άτομα εβραϊκής καταγωγής» και προχώρησαν έτσι σε αθρόες συλλήψεις ατόμων που δεν είχαν καμία σχέση με αντικατοχικές ενέργειες. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «..Τα συλληφθέντα άτομα ανακρίθηκαν άμεσα κατά το διάστημα 24.02 και 3.03. Κατά τις παραπάνω ανακρίσεις τόσο από τη Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία – Παράρτημα Ιωαννίνων όσο και από τη Μονάδα Αντικατασκοπείας 377, διαπιστώθηκαν δικαιολογημένες αμφιβολίες αναφορικά με την ακρίβεια των πληροφοριών που προέρχονται **από τους ανθρώπους της εμπιστοσύνης μας**. Σε επαναληπτικές ανακρίσεις που διατάχθηκαν προέκυψε ότι το 75% των ατόμων που συνελήφθησαν κατά την παραπάνω επιχείρηση υπήρξε θύμα μιας **εξαιρετικά καλοστημένης προπαγάνδας** ενός αριθμού Εβραίων που έκαναν ψευδείς καταγγελίες. Ύστερα από τις διαπιστώσεις αυτές η Μονάδα Αντικατασκοπείας 377 οδήγησε σε ανάκριση τους παρακάτω Εβραίους : το γιατρό Κοφινά, το γιατρό Λευή,

⁶⁴ Αλέκος Ράπτης , εφ. Ηπειρωτικός Αγών, αρ φύλλου 21611, 30/5/2007. Όπως αναφέρει το Επιτελικό Γραφείο Πληροφοριών του XXII Ορειβατικού Σώματος Στρατού στις 6-3-1944 προς την Ανωτέρα Διοίκηση της Μονάδας 395, «..στην επιχείρηση αναζήτησης και σύλληψης (Razzia) που έλαβε χώρα στα Γιάννενα τη νύχτα 23/24 Φεβρουαρίου 1944 με στόχο κομμουνιστικά στοιχεία, συνελήφθησαν συνολικά 104 άτομα. Για λόγους ασφαλείας κρίνεται απαραίτητη η εκτόπιση σε κάποιο στρατόπεδο συγκέντρωσης....4 Εβραίων και 23 λοιπών κατοίκων των Ιωαννίνων...». Περιοδικό Χρονικά της ισραηλίτικης κοινότητας, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2004, σελ 12.

⁶⁵ Η ιστορία διέσωσε τα ονόματα των θαρραλέων νεολαίων της 21ης Φεβρουαρίου. Αυτοί ήταν : Δημήτρης (Τάκης) Κισκίνης, Οικονομίδης, Νίκος Λαμπρίδης, Λευτέρης Παπαγγέλης (από τη συνοικία της Αγίας Αικατερίνης) και οι Σόλων Κωνσταντινίδης, Σπύρος Στατηράς, Γιάννης Γιάνναρης (από τη συνοικία της Καλούτσας) και η νεαρή Κατσουλίδη.

τον έμπορο Κοέν, τον έμπορο Μορντεκάη...Η προανάκριση αυτή **επιβεβαίωσε την ορθότητα των υποψιών μας.**»⁶⁶. Σύντομα, μετά την τρομοκρατία του χριστιανικού πληθυσμού, σειρά έχει η εβραϊκή κοινότητα Ιωαννίνων⁶⁷. Την 1η Μαρτίου τέσσερις επιφανείς εβραίοι επιστήμονες και έμποροι, όλοι μέλη του Συμβουλίου, μεταξύ αυτών ο πρόεδρος του Κεντρικού Συμβουλίου της κοινότητας Μωσής Κοφινάς και ο γιατρός Ερρίκος Λεβή συνοδευόμενοι από άνδρες της μυστικής στρατιωτικής αστυνομίας οδηγούνται στα κρατητήρια στο Νησί της λίμνης των Ιωαννίνων και εν συνεχεία στα κελιά της Ζωσιμαίας Σχολής με την κατηγορία υπόθαλψης συμμοριτών και αποστολής εφοδίων στους αντάρτες. Στοιχείο αυτής της ενέργειας ήταν όχι μόνο ο αποκεφαλισμός της ηγεσίας της κοινότητας αλλά οι συλλήψεις αυτές να ανατροφοδοτήσουν τον φόβο προς τον κατακτητή. Ο αντιπρόεδρος της κοινότητας Καμπιλή, ο μόνος μη συλληφθείς, στην συναγωγή του Σαββάτου κάλεσε τους πιστούς να μην βλάπτουν τους Γερμανούς , να φροντίσουν την συλλογή επιπλέον τιμαλφών για να δωροδοκήσουν την γερμανική διοίκηση και κάλεσε τους γονείς των 22 εβραιογιαννιωτών ανταρτών να πιάσουν με κάθε τρόπο τα παιδιά τους να γυρίσουν στην πόλη και να σταματήσει κάθε διαρροή νέων εβραίων προς το "βουνό". Έντεκα από αυτούς τους νέους επέστρεψαν στα Γιάννενα και συναντήθηκαν με τους υπόλοιπους στον Μώλο.

⁶⁶ το ίδιο, *Περιοδικό Χρονικά*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2004, σελ 12.

⁶⁷ Χαρακτηριστική υπήρξε και η προσπάθεια των Γερμανικών Αρχών Κατοχής για συνυπευθυνότητα με την τοπική χριστιανική γιαννιώτικη κοινωνία στο θέμα την εβραϊκής περιουσίας. Ενδεικτική είναι η ανάθεση «Επιτροπής Διαχειρίσεως της εβραϊκής περιουσίας». Τα ξημερώματα δε της 25ης Μαρτίου 1944, γερμανική περίπολος ξύπνησε τον πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου Ιωαννίνων Βλαχόπουλο και στην Στρατιωτική Διοίκηση του έδωσαν προσωπική οδηγία οργάνωσης επιτροπής διαχειρίσεως της ιδιοκτησίας και των κινητών περυσιακών στοιχείων των Εβραίων της πόλης. Μετά τον εκτοπισμό των Εβραίων η επιτροπή εγκατέστησε άστεγους και ορφανά πολέμου στα σπίτια των μόλις απομακρυσθέντων Εβραίων. Οι Γερμανοί πριν δώσουν τα σπίτια στην «επιτροπή» είχαν φροντίσει να ψάξουν οι ίδιοι τα οικήματα ενώ νωρίτερα είχαν εισέλθει στις εβραϊκές αποθήκες εμπορευμάτων προκειμένου να πάρουν οτιδήποτε μπορούσε να τους ήταν χρήσιμο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Η Αντίσταση στην Ήπειρο

4.1 Ένταξη και συμμετοχή των εβραίων στον ένοπλο αγώνα στην Ήπειρο

Εξαρχής τα αισθήματα της συντριπτικής πλειοψηφίας των πολιτών έναντι του Άξονα δεν ήταν φιλικά. Τα πρώτα δύο χρόνια της κατοχής οι ανοιχτές πράξεις αντίστασης ήταν σποραδικές. Οι αντιστασιακές οργανώσεις φτιάχνονταν μυστικά, όπως και οι συσχετισμοί δυνάμεων, μέσα στις πόλεις όπου η φυσική και προσωπική έκθεση των οργανωμένων σ' αυτές ήταν περισσότερη και εγκυμονούσε τεράστιους κινδύνους από τους λογής-λογής πληροφοριοδότες του κατακτητή. Για τις οργανώσεις που άρχιζαν να στήνονται η παράλληλη ενημέρωση και προπαγάνδα σ' αντιδιαστολή προς τον κατοχικό και συνεργαζόμενο έντυπο τύπο της Ηλείου, ήταν πρωταρχικής σημασίας για την αντιμετώπιση της προπαγάνδας του Άξονα.

Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.) πρώτο – από τις μεγάλες οργανώσεις της Αντίστασης - έκανε την εμφάνισή του στην Ήπειρο το πρώτο εξάμηνο του 1942 με τη σταδιακή δημιουργία τοπικών επιτροπών μέσα στα ίδια τα Γιάννενα, την Πρέβεζα, την Άρτα. Εξαρχής τέθηκαν, όπως και σ' όλη τη χώρα, ζητήματα τακτικής προσέγγισης της ευαίσθητης και ιδιαίτερα καχύποπτης τοπικής κοινωνίας της Ηλείου. Ζητήματα που πρωτίστως το Ε.Α.Μ. επικέντρωνε στην αναγκαιότητα της «δικής» του αντιστασιακής δράσης, των «δικών» του μεθόδων και οργάνωσης αυτής της δράσης, με απώτερο σκοπό την καταξίωσή του ο φορέας πολιτικής αλλαγής. Η προσπάθεια αυτή περνούσε μέσα από τις στρεβλές συνθήκες πολέμου και στρατιωτικής κατοχής, την απαντοχή των τοπικών σχέσεων «εξουσιαστικών κέντρων» με τους κατοίκους, τις αρνητικές επιπτώσεις του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου και η διεξαγωγή ενός θεάτρου πολέμου μέσα στο έδαφος της Ηλείου και η κόπωση που είχε επέλθει στην ψυχολογία του κόσμου. Συνεπώς έτεινε η προσπάθεια αυτή να έχει ισχυρό αντίκτυπο για να έχει και αποτέλεσμα. Η Ήπειρος όμως, λόγω και της φυσικής της απόστασης από την πρωτεύουσα και τα κέντρα εξουσίας του προπολεμικού κράτους, διατηρούσε ανέκαθεν ισχυρή τοπική εξουσία μέσω της τοπικής αλλά και «αυτόνομης» κρατικής κεντρικής διοίκησης. Έτσι η κατάληψη της χώρας από

τον Άξονα και η διάλυση του ενός μόνο πόλου «εξουσίας», εκείνου της κεντρικής διοίκησης, δεν άφησε μεγάλα περιθώρια διείσδυσης μιας αντιστασιακής προπαγάνδας, και ιδίως εκείνης της αριστερίζουσας - εαμικής. Ακόμα και μέσα στο εσωτερικό της η Ήπειρος είχε μεγάλες ανομοιογένειες τόσο στην σύσταση των μικρών κοινοτήτων όσο και στην δομή και οικονομική ευρωστία μεταξύ των, εντός αυτής, πόλεων. Ο σημαντικότερος παράγοντας όμως εξακολουθούσε να είναι η ύπαρξη τοπικών «μεσαζόντων», τοποδιοικητικών ή θρησκευτικών, τους οποίους η ξένη κατοχή έθρεφε, έμμεσα ή άμεσα, προς «ιδίου όφελος». Η ανατροπή λοιπόν των συσχετισμών αυτών σε τοπικό επίπεδο θα δημιουργούσε πρόσφορο έδαφος για την εισαγωγή της νέας εξουσίας που εξέφραζε, μέσα από τα πολιτικά του κείμενα το εαμικό αντιστασιακό κίνημα. Οι προσδοκίες για εαμογενείς φορείς που θα δυναμίτιζαν την φαινομενική παθητικότητα των κατοίκων δεν ευδοκίμησαν στο βαθμό που το ίδιο το Ε.Α.Μ. θα ήθελε⁶⁸. Ωστόσο η Άρτα είχε το προνόμιο να δημιουργήσει μέσα στον ίδιο τον κοινωνικό της ιστό την πρώτη αντιστασιακή οργάνωση με την επωνυμία «ΕΛΛΑΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ». Στην οργάνωση αυτή που αποκλειστικό στόχο είχε την συγκέντρωση πληροφοριών και οπλισμού και την φυγάδευση καταζητούμενων των δυνάμεων κατοχής αναμείχθηκαν στην αρχή τοπικοί παράγοντες αλλά και στρατιωτικοί με αυστηρή μυστικότητα και συνωμοτικότητα. Αργότερα η οργάνωση αυτή διαλύθηκε και τα μέλη της διέρρευσαν προς τις άλλες δύο οργανώσεις, πρωτίστως του Ε.Ο.Ε.Α. - Ε.Δ.Ε.Σ. και δευτερευόντως του Ε.Α.Μ. Το Ε.Α.Μ. με δραστήρια παλαιά στελέχη του Κ.Κ.Ε. οργάνωσε την πρώτη οργανωτική του δομή μέσα στην πόλη της Άρτας υπό τον Β. Χαριλόη και Βαγγέλη Μανιώτη. Στην Άρτα την άνοιξη του 1942 προσχώρησαν στο ΕΑΜ και ορισμένοι αξιωματικοί του μόνιμου στρατού, όπως οι ταγματάρχες Αγ. Πίσπερης και Παντελής Παπασπύρου, ο αντισυνταγματάρχης Ηλίας Λουτάρης, ο συνταγματάρχης Π. Νάσης, οι υπολοχαγοί Θεοδ. Ζαλοκώστας

⁶⁸ Το Ε.Α.Μ. συγκρότησε δυναμικούς πυρήνες στην Άρτα, την Πρέβεζα, τα Ιωάννινα. Η ΕΠΟΝ επίσης αναπτύχθηκε ραγδαία. Ωστόσο δύο ζητήματα βάρυναν αρνητικά την περαιτέρω κυριαρχία του χώρου από το Ε.Α.Μ. . Η έλλειψη συντονισμού τοπικών επιτροπών του κινήματος με την Περιφερειακή Επιτροπή ΕΑΜ Ηπείρου και η τάση κάποιων κατώτερων και μεσαίων στελεχών να διαφοροποιούν την συμπεριφορά τους από τις οδηγίες που λάμβαναν. Βαγγέλης Τζούκας, *Οι Οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-1944, τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, σελ 30-34, εκδ. βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Αθήνα 2013.

(Παλιούρας), Γεράσ. Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης), κ.α. Γρήγορα συγκροτήθηκαν δύο μικρές ανταρτοομάδες οι οποίες ανέβηκαν στο βουνό για να εμπυχώσουν τους ορεινούς πληθυσμούς των Τζουμέρκων και να τιμωρήσουν δοσίλογους που είχαν κάνει επάγγελμα τη συνεργασία με τους Ιταλούς κατακτητές και πλιατσικολόγους. Αυτό έκανε μεγάλη αίσθηση στην κοινωνία όχι μόνο της Άρτας αλλά και ολόκληρης της Ηπείρου. Ο Ιωνάς Μιόνης, δάσκαλος, γεννημένος στα Γιάννενα με αριστερή προπολεμική δράση, στέλεχος του Ε.Α.Μ., μπήκε στον αντιστασιακό αγώνα ως πληροφοριοδότης των ανταρτών από τη θέση του διερμηνέα των Ιταλών στο Αγρίνιο. Ως το τέλος του 1942 το Ε.Α.Μ. είχε τον αποκλειστικό ρόλο στον αντικατοχικό αγώνα στις πόλεις. Τα πρώτα αντιστασιακά τυπογραφεία έκαναν την εμφάνισή τους εκδίδοντας άρθρα και κείμενα προκειμένου να αναθερμάνουν το αγωνιστικό φρόνημα, την αντιστασιακή διάθεση, να ενδυναμώσουν το αλτρουϊστικό καθήκον προς τους κυνηγημένους από τις δυνάμεις κατοχής, να δημιουργήσουν δομές αλληλεγγύης για τους πυροπαθείς και φτωχούς, κλπ. Παράλληλα με την διεθνή ενημέρωση από τα μέτωπα του πολέμου και την αντιπληροφόρηση προς τα μέσα ενημέρωσης των κατακτητών και της κατοχικής κυβέρνησης, ο παράνομος εαμικός τύπος πρόβαλλε τις επιτυχίες της δράσης του Ε.Α.Μ. και σταδιακά ενδυνάμωνε τον ανταγωνιστικό λόγο του προς τις άλλες οργανώσεις. Μέσα στο 1943 ξεκινούν την αγωνιστική δημοσιοτυπογραφική τους σταδιοδρομία εντός των κατεχόμενων πόλεων της Ηπείρου έξι εφημερίδες του Ε.Α.Μ. και της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (Ε.Π.Ο.Ν.) για να φθάσουμε μέσα τον τελευταίο χρόνο της κατοχής έναν αξιόλογο αριθμό ενημερωτικών εντύπων, συμπεριλαμβανομένου και περιοδικού, που ξεπερνούσαν τα δέκα.⁶⁹

⁶⁹ Εφημερίδες του Ε.Α.Μ. που κυκλοφορούσαν παράνομα στην Πρέβεζα, Άρτα, Γιάννενα ήταν οι εξής:: Ο «Αγωνιστής» όργανο της περιοχής Ηπείρου (στα Γιάννενα), ο «ΡΗΓΑΣ» του Ε.Α.Μ. Ιωαννίνων, ο «ΛΑΟΣ» της περιοχής Πρεβέζης του Ε.Α.Μ. , η «ΔΡΑΣΗ» της περιοχής Άρτας του Ε.Α.Μ. , η νεολαιϊστική «ΛΕΥΤΕΡΑ ΝΕΙΑΤΑ» του Συμβουλίου Περιοχής Ηπείρου της ΕΠΟΝ, τα «Ηπειρώτικα Νειάτα» και η «Φωνή της Ηπείρου» της περιοχής Ηπείρου του ΚΚΕ. Ήταν τυπωμένες είτε σε πολύγραφο, είτε σε καρμπόν με το χέρι. Κάποια φύλλα και σε γραφομηχανή. Χαρακτηρίζονταν από το γρήγορο και ασύντακτο κείμενό τους, την κακή ποιότητα χαρτιού και ήταν μονοσέλιδες ουσιαστικά ανακοινώσεις ή δελτία τύπου. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο περιοδικός τύπος που κάνει την εμφάνισή του και με ημι-παράνομο τρόπο όπως στην ξεχωριστή περίπτωση των «Ηπειρώτικων Γραμμάτων» πολιτιστικού και διαφωτιστικού συνάμα χαρακτήρα, αλλά και των αμιγώς παράνομων περιοδικών εντύπων όπως της επονίτικης «Φλόγας» του Κ.Σ. της

Καθήκον και υποχρέωση των πιο οργανωτικών στελεχών των παράνομων οργανώσεων ήταν πέρα από την προστασία και λειτουργία μυστικού τυπογραφείου και πολύγραφου, η τύπωση φυλλαδίων, ειδησεογραφικών ενημερώσεων, νυκτερινές εξορμήσεις αφισκοκόλλησης και γράψιμο συνθημάτων στους τοίχους, η διανομή του υλικού, το σχίσιμο ανακοινώσεων και αφισών των κατακτητών, κλπ. Σ' αυτές τις εκδόσεις και χάριν στον πατριωτικό ζήλο των αγωνιστών τυπογράφων, διανομέων, επονιτών και μαθητών πρέπει να αναζητηθούν πιθανόν και οι πρώτες προειδοποιήσεις του Ε.Α.Μ. για εγρήγορση του τοπικού πληθυσμού στα σχέδια βίαιου εκτοπισμού των εβραίων, ενώ παρότρυνε τον πληθυσμό σε ευρύτατη συμμετοχή στην προστασία και το κρύψιμό τους. Είναι ενδεικτικό ότι από τον Γενάρη του 1943 το Ε.Α.Μ κυκλοφορεί στους δρόμους της Αθήνας μια προκήρυξη στην οποία επιχειρεί να γνωστοποιήσει ευρέως τον κίνδυνο που διατρέχει συγκεκριμένη πληθυσμιακή κοινότητα της χώρας και να στιγματίσει εκείνη την πλευρά της "κτηνώδους φασιστικής κατοχής" που για πρώτη φορά ακούγεται στα ανυποψίαστα αυτιά του αθηναϊκού πληθυσμού: τον εκτοπισμό και την εξόντωση του εβραϊκού στοιχείου.⁷⁰

ΕΠΟΝ Άρτας και προς το τέλος της κατοχής του περιοδικού «Σουλιωτοπούλα» το οποίο κυκλοφορεί από την Ε.Π.Ο.Ν. της περιοχής Άρτας-Πρέβεζας. Το περιοδικό «*Ηπειρώτικων Γραμμάτων*» κυκλοφόρησε σε επτά τεύχη μεταξύ Ιανουαρίου και Δεκεμβρίου 1944. Στην συντακτική τους ομάδα υπήρχαν άτομα και των δύο αντιστασιακών οργανώσεων, οι Παπαβρανούσης και Σιωμόπουλος από το ΕΑΜ και Σημηριώτης από τον ΕΔΕΣ. Στο εξαιρετικό βιβλίο της Οντέτ Βαρών Βασάρ για τις νεολαιϊστικές αντιστασιακές οργανώσεις γίνεται εκτενής αναφορά στην εκδοτική δραστηριότητα της περιοχής της Ηπείρου από την ΕΠΟΝ. Οντέτ Βαρών Βασάρ, «*Η Ενλικίωση μιας Γενιάς*», σελίδα 378-381.

⁷⁰ Πολλά έχουν γραφτεί σχετικά με το ερώτημα κατά πόσο το ΕΑΜ ενδιαφέρθηκε σοβαρά ώστε να υπάρξει συντονισμός δράσης και δικτύων διαφυγής των εβραίων και μάλιστα εγκαίρως μόλις τα απειλητικά μηνύματα στέλνονταν προς πάσα κατεύθυνση. Θα αναφερθώ σε ένα δελτάριο ενημέρωσης του συνδικάτου Επισιτισμού Πρωτευούσης (Αθήνας) που ήταν φίλα προσκείμενο στο ΕΑΜ και είχε τίτλο «*ΕΡΓΑΤΗΣ ΕΠΙΣΙΤΙΣΤΗΣ*». Στο αρ φύλλου.7, στις 24.4.43 γίνεται αναφορά στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, εκφράζοντας την συμπαράσταση των εργατών στο δράμα των εβραίων συμπατριωτών και καλείται ο πληθυσμός της Αθήνας να κρύψει όποιον εβραίο κινδυνεύει. Όπως προκύπτουν από στοιχεία τα οποία έφερε στο φως της δημοσιότητας ο γερμανός ερευνητής Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, φυλλάδιο της ΕΠΟΝ Ηπείρου κυκλοφόρησε το καλοκαίρι του 1943 στο οποίο «..καλούνταν οι Εβραίοι να ανέβουν στο βουνό για να πολεμήσουν ενάντια στον φασισμό ...διαφορετικά θα εξοντώνονταν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στο ικρίωμα». *Αιματοβαμμένο Εντελβαϊς*, σελ 189. Λίγους μήνες αργότερα, Αύγουστος 1943, το Ε.Α.Μ. Ηπείρου κάνει μια εκτίμηση για το τι περιμένει τους εβραίους σαν δώσουν σημασία στα καθησυχαστικά λόγια των Γερμανών.

Αργότερα το καλοκαίρι του 1944, μετά τις εκτοπίσεις και εφόσον τα γεγονότα είχαν προδιαγράψει τη παρουσία του εβραϊκού στοιχείου στην χώρα, το Ε.Α.Μ. με συνεργασία με το διασωθέν εβραϊκό συμβούλιο της περιοχής της πρωτευούσης και μερικών άλλων περιοχών όπως του Βόλου, εκδίδουν ειδική εφημερίδα για τους Εβραίους με τίτλο «*Εβραϊκές Ειδήσεις*» . Την εφημερίδα την έκδιδε και διεύθυνε η Εθνικοτοπική των Ισραηλιτών που προσπαθούσε να έχει, χωρίς να το καταφέρει, πανελλήνια εμβέλεια.

Δίπλα στις τοπικές επιτροπές πόλης του Ε.Α.Μ. στήθηκαν στο μέτρο του δυνατού, επονίτικες ομάδες. Η Ε.Π.Ο.Ν. έστησε τομείς δράσης που ενορχήστρωναν την αγωνιστική προδιάθεση μαζί με την πολιτιστική καταφυγή και ενασχόληση. Τα ενθαρρυντικά νέα του καλοκαιριού του 1943 και η γρήγορη μεταστροφή της πορείας του πολέμου υπέρ των συμμάχων ανέβασαν το φρόνημα του καταπιεσμένου πληθυσμού. Η κοινωνικοποίηση και πολιτικοποίηση που επέφεραν οι ανατροπές μέσα σ' ένα καλοκαίρι ήταν πρωτόγνωρες και σ' αυτές οφείλονταν μια νέα συλλογικότητα η οποία σταδιακά θα περνούσε και μέσα από την ένοπλη πάλη.

Ενάντια σε μια ατμόσφαιρα κλειστοφοβικής καταπίεσης και αμηχανίας νεαροί εβραίοι με παρορμητικό τρόπο επιδίδονταν σε ενέργειες ακτιβισμού και μπαίνουν μπροστά σε αντιστασιακές πράξεις φλερτάροντας με τον κίνδυνο, με τρόπο μάλιστα που προκαλεί και τον θαυμασμό των υπολοίπων όπως καταθέτει ο Κώστας Τσιλιγιάννη, σε σχετικό βιβλίο του όπου αφορά την παρουσία των Ισραηλιτών στην Άρτα.

“..Ένα βράδυ είχε έρθει και ο Εμίλ Σαμπάς και μας άφησε άναυδους. Όρμησε σαν αστραπή μόνος του και με απaráμιλλο θάρρος έσκισε όλες τις προπαγανδιστικές προκηρύξεις από το περίπτερο του Ταμπάκη μέχρι το εμπορικό του Ασλανίδη, φθάνοντας χωρίς να το καταλάβει κοντά στη πλατοκομαντατούρ. Ο Γερμανός σκοπός άκουσε εκείνη τη στιγμή έναν μικρό θόρυβο και φώναξε μέσα στη νύχτα "Άλτ, ποιος είναι, άλτ". Ο Σαμπάς τότε συνειδητοποίησε ότι είχε προχωρήσει σχίζοντας με αμόκ τα τοιχοκολλημένα γερμανικά χαρτιά πέραν του δέοντος, μέχρι το στρατιωτικό διοικητήριο των Ναζί. Τρόμαξε, σάσισε και κρύφτηκε στην εσοχή μιας πόρτας και λούφαξε. Ύστερα σιγά - σιγά πήγαμε, τον πήραμε και τρέξαμε στα σοκάκια προς τα φαροπλιά για να κρυφτούμε μέσα σε παλιοκασόνες. Το πρωί ξεκινήσαμε με κάθε προφύλαξη για τα σπίτια μας, έχοντας μπροστά μας τον γενναίο.

*Ο Σαμπάς, το Εβραιόπουλο, ήταν ο μικρός ήρωας των παιδικών μας χρόνων*⁷¹.

Στο αφηγηματικό του λόγο που κατέθεσε σε συμπόσιο, ο παλιός αντάρτης από τα Γιάννενα Σαλβατόρ Μπακόλα, μας κάνει γνωστό ότι στις οργανώσεις Ε.Α.Μ. και Ε.Π.Ο.Ν. εντάχθηκαν και αρκετοί νέοι Εβραίοι. Μέχρι το τέλος του 1942 λίγοι, αλλά σταδιακά και μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943 ολοένα και περισσότεροι αναμειγνύονταν στο αντιστασιακό και δη εαμικό κίνημα. Μέχρι τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1943 ο αριθμός των οργανωμένων μελών – εβραϊκής καταγωγής στα Γιάννενα – της Ε.Π.Ο.Ν έφτασε τα πενήντα άτομα περίπου. Η συνθηκολόγηση όμως της Ιταλίας και η εμφάνιση των γερμανικών δυνάμεων στην θέση τους άλλαξε συσχετισμούς και πλάνα. Οι οργανώσεις ειδοποίησαν τα μέλη τους να είναι πιο προσεκτικά από πριν. Από τις τελευταίες συναντήσεις του Μπακόλα με τον καθοδηγητή του, στην τοποθεσία «Μάτσικας», του γίνονταν σαφής προειδοποιήσεις ότι μόνη λύση είναι η απομάκρυνση από την πόλη και η αναζήτηση ασφαλούς καταφυγίου στην Αθήνα⁷². Σε ένα άλλο περιστατικό, όπως ήδη αναφέραμε, μια παρέα αποτελούμενη από τρεις νέους εβραίους των Ιωαννίνων τον Σαμουήλ Ααρών Κοέν, τον Έμπη Σβόλη, και έναν άλλον μυστικά συνεννοημένοι και με αποφασιστικότητα φεύγουν από τη εβραϊκή συνοικία ένα βράδυ στις αρχές Οκτωβρίου του 1943 με κατεύθυνση το χωριό Κοσμηρά. Απόφασή τους είναι να πολεμήσουν τον γερμανό κατακτητή με τον αυθορμητισμό και την επιπολαιότητα της νεότητάς τους. Παίρνοντας μαζί τους ορισμένα εφόδια και με σύνδεσμο κάποιον Χρυσάφη στράφηκαν προς την κατεύθυνση που οδηγούσε στα λημέρια κάποιας μονάδας του Ε.Δ.Ε.Σ. όπου τους προσφέρθηκε φαγητό. Η απουσία τους, στα Γιάννενα, δεν άργησε να γίνει γνωστή. Την επομένη η μητέρα του Έμπη Σβόλη, καθ' υπόδειξη του Καμπιλή πηγαίνει στον στρατωνισμό του τμήματος του ΕΔΕΣ που είχαν καταφύγει τα

⁷¹ Ο Σαμπάς επέζησε του πολέμου και εξελίχθηκε σε γνωστό υφασματέμπορα στην οδό Αιόλου στο κέντρο της Αθήνας. Η πληροφορία δόθηκε από τον Κων/νο Καραβασίλη, από την Άρτα γνώστη των συμβάντων της εποχής σε τηλεφωνική επικοινωνία Ιούνιος 2011

⁷² Οι πληροφορίες δόθηκαν στο περιθώριο συμποσίου στα Γιάννενα (Δεκ. 2001 – Ιαν. 2002) με θέμα «*Διαδρομή στο χρόνο*». Εκεί ο Σαλβατόρ Μπακόλα αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα πληροφορήθηκε για τη συμμετοχή συνολικά ενενήντα γιαννιωτοεβραίων στις οργανώσεις του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Γεώργιος Σιομπότης, *οπ, Οι ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, σελ 54.

παιδιά και τους ζητά να γυρίσουν γιατί θα κινδύνευε ολόκληρη η κοινότητα.⁷³ Ο φόβος κούρνιαζε στις καρδιές των ανθρώπων την στιγμή της μεγάλης ανατροπής όταν η ιταλική διοίκηση περνούσε καθ' ολοκληρίαν στα χέρια των χιτλερικών και το μέλλον χιλιάδων ανθρώπων περνούσε εν μια νυκτί από τη ζωή στο θάνατο. Την επομένη επέστρεψαν στην πόλη αλλά στις 15 Οκτωβρίου, τρεις μέρες εφόσον επέστρεψε στη πόλη, ο Σαμουήλ Κοέν ξαναφεύγει για το βουνό! Αυτή την φορά μαζί του έχει τον φίλο του Χαΐμ Μάτσα και δεν κατευθύνθηκαν προς τα νότια και τον Ε.Δ.Ε.Σ. αλλά βόρεια προς τη Ζίτσα και τον Ε.Λ.Α.Σ. . Όπως αναφέραμε και παραπάνω και όπως έγραψε η εβραία καθηγήτρια Ράσελ Ντάλβεν (Rachel Dalven) δυνατότητες μαζικότερης ένταξης νέων εβραίων στις οργανώσεις του Ε.Α.Μ της Ε.Π.Ο.Ν. και του Ε.Δ.Ε.Σ. υπήρχαν αλλά προσέκρουαν στις ακλόνητες αρχές του οικογενειακού βίου του εβραϊκού έθνους και στην απροθυμία να αφήσουν μόνους γονείς και ηλικιωμένους. Βασικός παράγοντας υπήρξε και η πρόωρα εξωτερικευμένη ενδοελληνική σύγκρουση που ολοένα θέριευε στην ύπαιθρο της Ηπείρου⁷⁴.

Κάτω από αυτές τις εξαιρετικά δυσοίωνες προοπτικές που γεννούσε και συντηρούσε μια παραδοσιακά συντηρητική απόλυτα εσωστρεφή κοινότητα ήταν επόμενο αντιστασιακά κινήματα που διαπνέονταν όχι μόνο από ένα εθνικό απελευθερωτικό καθήκον αλλά οραματιζόντουσαν ένα άλλο συλλογικό

⁷³ Στο βιβλίο της η Ευτυχία Νάχμαν μας μεταφέρει το διάλογο που είχε ο Έμπερ Σβόλη με τη μητέρα του όταν εκείνη τον αναζητούσε στα αντάρτικο, «...και μια ωραία πρωϊα βλέπω τη μάνα μου να 'ρχεται εκεί μαζί μ' έναν αδελφό μου. 'Αμάν', λέει, 'έλάτε, γυρίστε! Είπε ο Χαϊρλός (δηλ ο Καμπιλός) θα μας σκοτώσουν όλους. Αμάν, έλάτε! Γυρίστε!', Ευτυχία Νάχμαν ο.π., σελ 133. Ο Σαμουήλ Κοέν πριν φύγει για το βουνό ζήτησε από τον πατέρα του ως ενθύμιο το δακτυλίδι του, για να εισπράξει την άμεση άρνησή του λέγοντάς του, «Δεν θα πας πουθενά! Εδώ θα μείνεις!». Τέτοιοι εξαναγκασμοί έγιναν πολλοί, σε ιδιαίτερες συζητήσεις στις ερμητικές συναθροίσεις των εβραϊκών οικογενειών. Christoph U. Schminck Gustavus, Μνήμες Κατοχής, σελ 60.

⁷⁴ Η αντιπαλότητα των δύο οργανώσεων έφθανε σε παροξυσμένα μυθεύματα μέσα από τις στήλες και του ίδιου του αντιστασιακού τύπου που - προκειμένου να πληξούν την αντίζηλη οργάνωση - έκαναν λόγο για έκφυλες καταστάσεις με «μααστροπούς και κράχτες για να παρασύρουν το τίμιο κορίτσι από το σπίτι του και να το παραδώσουν στις κτηνώδεις ορέξεις των υπευθύνων». Οπωσδήποτε τέτοιες ειδήσεις στεγανοποιούσαν περισσότερο τις εβραϊκές κοινότητες και στερούσαν από τον Ε.Δ.Ε.Σ. και τον Ε.Λ.Α.Σ. πολύτιμη και πολύπλευρη υποστήριξη. Λευτέρης Αποστόλου παρουσίαση και σχολιασμός, *Ναπολέων Ζέρβας «Ο Μισθοφόρος»*, από τα απόρρητα αρχεία του ΕΔΕΣ, εκδόσεις Φίλιππωρ, Αθήνα 2005, σελίδες 189-192

και ατομικό πρότυπο για την μεταπολεμική κοινωνία, να έχουν εξαιρετικά δύσκολο ρόλο στην πειθώ και στην αποτελεσματική μεταστροφή της κοινής γνώμης. Ο χώρος της Ηπείρου, για τους λόγους που αναλύσαμε δεν ήταν ένας δεκτικός χώρος που εύκολα οι προτάσεις της εαμικής αντίστασης θα υιοθετούνταν . Αναφορές σε θεσμούς λαϊκής αυτοδιοίκησης και προγραμματικές διακηρύξεις περί "Λαοκρατίας", απάλειψης της θρησκευτικής μοιρολατρίας στις περιοχές της "Ελεύθερης Ελλάδας", για ισότητα και νέο πολιτικό ήθος βασισμένο σ' αυτό που θα ονόμαζε κανείς πολιτική στράτευση, θα ήταν ανεκτά σε ομάδες ανθρώπων με πολιτική σκέψη και ωριμότητα. Αυτό εξάλλου επιδίωκε και ο προπαγανδισμός των σκοπών του Ε.Α.Μ., να φέρει δηλαδή το πολιτικό παράγγελμα στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας και να την αφυπνίσει σ' έναν αγώνα απέναντι στον κατακτητή και στον κοινωνικό "δυνάστη", τον άρπαγα και πλούσιο.⁷⁵ Τα ανταγωνιστικά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και οι εθνικιστικές οργανώσεις που αντιτάσσονταν προς το Ε.Α.Μ. όμως δεν θα άφηναν τέτοιες ευκαιρίες ανεκμετάλλευτες ώστε να καταγγείλουν και να δυσφημίσουν το εαμικό αντιστασιακό κίνημα. Με κατηγορηματικό τρόπο αποδίδουν αντιεθνικό χαρακτήρα στο Ε.Α.Μ. και το αναθεματίζουν ως "μοχθηρός δάκτυλος της Κομιντέρν". Το έδαφος είναι πρόσφορο ώστε τα πάντα να γίνουν πιστευτά. Ακόμα περισσότερο που ο τόπος φιλοξένησε την δεύτερη ισχυρότερη αντιστασιακή, ανταγωνιστική ως προς το Ε.Α.Μ., παράταξη, τον Ε.Δ.Ε.Σ. Ο Εθνικός Δημοκρατικός Επαναστατικός Σύνδεσμος με διακηρυγμένες τις αρχές της "δημοκρατίας και του δημοκρατικού

⁷⁵ Ο θεατρικός συγγραφέας Γιώργος Κοτζιούλας που την περίοδο της κατοχής ανέβασε στο Θέατρο του Βουνού, ιδιαίτερα στην Ήπειρο, πολλές παραστάσεις, γράφει ένα αξιοσημείωτο έργο με τίτλο Πάθη των Εβραίων. Με διαπαιδαγωγικό στόμφο το έργο παρουσιάζει το προπολεμικό κοινωνικό και οικονομικό χάσμα δύο Εβραίων. Η ένταξή τους όμως στο αντάρτικο επί ίσους όρους κάνει τον πλούσιο της ιστορίας, τον Χαΐμ , να απαλλαγεί από την προπολεμικά εγωιστική νοοτροπία του. Στα βουνά εγωισμός και προσωπικό κέρδος δεν υπάρχει. Όλα είναι κοινά. Ο έτερος της ιστορίας, ο φτωχός Μωυσής, τον νουθετεί όπως η Αριστερά σκέφτεται και οραματίζεται για μια νέα κοινωνία στην Ελλάδα, «Τώρα πρέπει να αλλάξουμε ζωή, ν' αλλάξουμε συνήθειες». Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ και η Εμπειρία της Κατοχής*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994 , σελ 306-307. Στην πραγματικότητα η προσέλευση θεατών δεν υπήρξε η αναμενόμενη. Οι χωρικοί αδυνατούσαν να κατατανοήσουν και αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό τις καλλιτεχνικές απόπειρες του Κοτζιούλα, οι οποίες έφταναν από τη αυτοενέργεια της κοινωνίας, μέχρι τη συμμετοχή των γυναικών και την ενεργή συμπαράσταση υπέρ των εβραίων. Τζούκας , οπ , σελ 187

σοσιαλισμού", εδραιώθηκε σταδιακά πολιτικοδιοικητικά και στους τέσσερις νομούς της Ηπείρου από το φθινόπωρο του 1942 ως το καλοκαίρι του 1943. Η μετέπειτα στρατιωτική του ενδυνάμωση ήταν μια πραγματικότητα που άλλαζε συσχετισμούς και που τελικά βοήθησε με τον τρόπο του και υπό το πρίσμα της κοινωνικής δυναμικής της οργάνωσης, ή/και επιρροής που άσκησε σε πολιτικό και τοπικό επίπεδο, στην επανίδρυση του κράτους και της προπολεμικής τάξης πραγμάτων.⁷⁶

Όταν στις 23 Ιουλίου 1942 ο συνταγματάρχης Ναπολέον Ζέρβας φεύγει τελικά από την Αθήνα με την περγαμηνή του αδιαφιλονίκητου ηγέτη του Ε.Δ.Ε.Σ. μια νέα σελίδα στην κατοχική Ελλάδα ανοιγόταν με αμφίγνωμες σκέψεις τόσο από τους Βρετανούς, την Ελληνική εξόριστη κυβέρνηση ή ακόμα και τον ίδιο τον Ζέρβα.⁷⁷ Η πορεία του προς την γενέθλια χώρα της Ηπείρου περνά από τα χωριά του Βάλτου για να καταλήξει στο χωριό Μεγαλόχαρη της Άρτας. Ανοίγοντας μια παρένθεση να επισημάνουμε ότι στο βαθμό που εξελίχθηκε ο Ε.Δ.Ε.Σ., ευνοήθηκε από την υποστήριξη που δέχθηκε από μια σειρά σημαντικά πρόσωπα που ήταν και Ηπειρώτες και είχαν μεγάλη υπόληψη στην περιοχή. Ο δικηγόρος Ηλίας Σταματόπουλος, ο στρατηγός Λεωνίδας Σπάης, αν και ο ουσιαστικός τους ρόλος ήταν περιορισμένος, εντούτοις μέσα στο κλίμα της εποχής, φήμες περί συμμετοχής τους είχαν πολλαπλάσια οφέλη. Μέχρι την άνοιξη του 1943 η ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ εξελίχθηκε σε δυνατή και ουσιαστικά μοναδική ένοπλη αντάρτικη οργάνωση της Ηπείρου. Οι προγραμματικές διακηρύξεις για μια μεταπολεμική δημοκρατική Ελλάδα και με σεβασμό στην ιδιαιτερότητα του καθενός, δεν επαληθεύονται στην απτή πραγματικότητα των δομών τόσο της ίδιας της οργάνωσης, ούτε των δομών που δοκίμασαν, χωρίς πραγματική διάθεση είναι αλήθεια, να εμφυσήσουν στις αγροτικές κοινωνίες της Ηπείρου. Εξάλλου τέτοιες διακηρύξεις ήταν ξένες στις τοπικοσυγγενικές φατρίες που

⁷⁶ Όπως γράφει και ο αρχηγός της Βρετανικής Αποστολής (ΒΣΑ) C. Woodhouse, «...ο ΕΔΕΣ (και η ΕΚΚΑ) θεωρούν ότι το πρόβλημα της μοναρχίας έχει τελείως δευτερεύουσα σημασία...» Χάγκεν Φλάϊσερ, Στέμμα και Σβάστικα, τόμος 2ος σελ 211, επίσης Τζούκας, οπ, σελ. 36.

⁷⁷ Για την βρετανική υπηρεσία SOE η μη επίδειξη υπερβολικού ενθουσιασμού από τον Ζέρβα να βγει στο βουνό ήταν τόσο ύποπτη, ώστε να τον απειλήσουν με κατάδοση στους γερμανούς, ο.π. Mark Mazower, σελ 166

αποτελούσαν και τα ένοπλα σώματα του αντάρτικου του Ζέρβα⁷⁸. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. και ο μέχρι πρότινος αντιβασιλικός αλλά και φιλόδοξος Ζέρβας μεθοδεύουν την εγκαθίδρυση μιας περιοχής ευθύνης ενσαρκώνοντας στα χαρακτηριστικά της, στοιχεία μιας "οπλαρχηγικής παραδοσιακής αντίστασης" όπου οι λεπτές και εύθραυστες σχέσεις με διάφορες φατρίες του παλιού πολιτικού κόσμου, της τοπαρχικής και οικονομικής ολιγαρχίας της Ηπείρου και η επιδέξια χειραγώγηση των ξένων (κυρίως Βρετανών αλλά και Γερμανών) ήταν συνυφασμένη άρρηκτα με τον δολοπλόκο χαρακτήρα του αρχηγού. Ως περιοχή ευθύνης του η Ήπειρος, ο Ε.Δ.Ε.Σ, όφειλε να οργανώνει με τον καλύτερο δυνατόν τρόπο την προνοιακή πολιτική του στα χωριά και στις πόλεις με τις οποίες η δράση του και η οργανωτική του ισχύ γειτνιάζε. Το ζήτημα του κατά πόσο αυτή η προνοιακή πολιτική άγγιζε τους Έλληνες εβραίους που ζούσαν στο τόπο δράσης του είναι ένα ζήτημα που πολλοί αναζητούν απάντηση πειστική. Για τον Ε.Δ.Ε.Σ. η γενικευμένη αδιαφορία για το επικείμενο ζήτημα του εκτοπισμού και της αναζήτησης τρόπου φυγάδευσης του εβραϊκού πληθυσμού στα βουνά άγγιζε την ιδεολογική βάση των αρχών και του καταστατικού της οργάνωσης. Έκτοτε δεν είναι λίγοι εκείνοι που μιλούν ότι η "εθνικιστική χροιά της ιδεολογίας του (εννοεί του ΕΔΕΣ)" βρισκόταν στον αντίποδα κάθε συνεπούς (αλλά μη επιχειρούμενης) προειδοποίησης του "Άλλου", του αλλόθρησκου, του μη αφομοιούμενου εβραίου.⁷⁹ Εκεί θα μπορούσε να βρεθεί η εξήγηση της ασήμαντης προσέλευσης στις τάξεις του Ε.Δ.Ε.Σ. ενός ικανού αριθμού νέων εβραίων. Τρεις εβραίοι των Ιωαννίνων, δύο της Πρέβεζας και δύο της Άρτας

⁷⁸ Τζούκας, οπ, σελ 125-128

⁷⁹ βλέπε, περιοδικό ANTI (Δεκαπενθήμερη πολιτική επιθεώρηση) , περίοδος Β' , τεύχος 179 , Παρασκευή 5 Ιουνίου 1981. «ΓΙΑΝΝΕΝΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑ» Επίσης, στην ημερίδα που έγινε με πρωτοβουλία της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων στις 28-4-2010 με θέμα «Η Συζήτηση για τον εκτοπισμό των Γιαννιωτών Εβραίων από τα Γιάννενα το 1944» η ομιλήτρια ιστορικός κα Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου δήλωνε ότι «....Στα Γιάννενα δεν έγινε καμία συντονισμένη ενέργεια πλην του ΕΑΜ που ζητούσε όμως άνδρες και λίρες και όχι τρόπο διάσωσης μιας θρησκευτικής μειοψηφίας». Ζητούμενο για πολλές πλευρές ενός «ακήρυκτου πολέμου» μέσα στο συμμαχικό στρατόπεδο αποτελούσε η κινητή περιουσία των Εβραίων και, που αυτή θα κατέληγε. Ακόμα και το Foreign Office ανησυχούσε μήπως χρυσές λίρες κατέληγαν σε εαμικά χέρια ως αντάλλαγμα ενός προγράμματος διάσωσης του εβραϊκού πληθυσμού και ιδίως των πλουσίων εβραίων.

βρέθηκαν και αγωνίστηκαν στο αντάρτικο του Ζέρβα.⁸⁰ Στον ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ, του Ναπολέοντα Ζέρβα, όπου διαφέντευε στην ορεινή περιοχή της Άρτας Ραδοβύζι κατατάχθηκαν και πολέμησαν οι Εβραίοι αντάρτες από την Άρτα, Χατζής Δαβίδ, ο οποίος πέθανε στην Κέρκυρα και ο Ιερεμίας Δανιήλ (με το προσεπώνυμο Ντανιέλ), ο οποίος ήταν στον λόχο στρατηγείου του Ναπολέοντα Ζέρβα και μεταπολεμικά ζούσε στην Αθήνα. Από την Πρέβεζα σώθηκαν βγαίνοντας αντάρτες με τον Ζέρβα τα παιδιά του υφασματέμπορα Γενή, Μωυσής και Μάρκος. Από τα Γιάννενα βγήκαν με τις εθνικές οργανώσεις του Ε.Δ.Ε.Σ., ο Ιούδας Βαρούχ αδελφός του Αβραάμ (Μίμη) Καλέφ-Εζρά ή Βαρούχ ο οποίος ήταν στον Ε.Λ.Α.Σ. όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Ερρίκος Λεβή γιατρός στο επάγγελμα και έμπιστος του συνταγματάρχη Ζέρβα, ο φίλος του Λεβή και μέλος της προσωπικής φρουράς του αρχηγού του Ε.Δ.Ε.Σ. ανθ/στής Δαβίδ Ναχμίας. Η περίπτωση του Ερρίκου Λεβή είναι από τις πιο ενδεικτικές της Ηλείου στις οποίες άτομα εβραϊκής καταγωγής ευυπόληπτα και με οικονομική επιφάνεια στις κοινωνίες τους, προσελκύονται και ακολουθούν το αντιστασιακό κίνημα του Ζέρβα. Επιστρατεύοντας τις παλιές του γνωριμίες ο Ζέρβας, επιδίωξε πρόσβαση σε ορισμένα επιφανή πρόσωπα των εβραίων που θα τον βοηθούσαν στην ενίσχυση των θέσεών του στην Ήπειρο. Ο στρατιωτικός γιατρός του ελληνικού στρατού Ερρίκος Λεβή γιαννιωτοεβραίος και ισχυρή προσωπικότητα, υπήρξε από τις πρώτες επιλογές του στρατηγού Ζέρβα. Μετά την κατάληψη της Αθήνας από τους Γερμανούς, ο Λεβή αφού πέρασε ένα διάστημα ως διερμηνέας των κατοχικών δυνάμεων στην πρωτεύουσα, υπηρέτησε εν συνεχεία ως ιατρός του Τμήματος Δημόσιας Τάξης στην Αθήνα και αξιωματικός γιατρός στην υπηρεσία της Αστυνομίας Πόλεως. Το 1943 και ενώ είχαν μεσολαβήσει τα γεγονότα με τους εκτοπισμούς στη Θεσσαλονίκη, με προτροπή της παράνομης οργάνωσης του Ε.Δ.Ε.Σ. Αθήνας και ιδίου του Ναπολέοντα Ζέρβα φεύγει από την πρωτεύουσα για να καταφύγει το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου στα Γιάννενα που ήταν

⁸⁰ Σύμφωνα με τον υπαρχηγό του ΕΔΕΣ, τον Κομνηνό Πυρομάγλου σε μεταπολεμική του δήλωση κάνει λόγο για συμμετοχή στις γραμμές τις οργάνωσής του ΕΔΕΣ περίπου μιας ντουζίνας εβραίων ανταρτών, οι περισσότεροι εκ των οποίων χρησιμοποιούσαν ψευδώνυμα και δεν ήταν γνωστοί. St.Bowman, ο.π., σελ 16. Για τους Εβραίους της Πρέβεζας που βγήκαν στο αντάρτικο, περιοδικό *Χρονικά*, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2005, τχ 195, σελ 5.

ακόμα υπό ιταλική κατοχή. Σκοπός της οργάνωσης η δημιουργία, μαζί με μυημένους της χωροφυλακής Ιωαννίνων, μεταξύ αυτών και του ίδιου του διοικητή χωροφυλακής Ιωαννίνων Μακρινιώτη, ομάδας κατασκοπείας και πληροφοριοδοτών για λογαριασμό της Ε.Ο.Ε.Α - Ε.Δ.Ε.Σ. Οι ιταλικές υποψίες προς το άτομό του, οδήγησαν τον Λεβή να αναζητήσει την σιγουριά στο αντάρτικο. Ο γερμανομαθής Λεβή ήταν πρώτης περίπτωσης σύνδεσμος της πόλης με το βουνό και για αυτό ο Ζέρβας δεν κράτησε τον γιατρό πολύ καιρό κοντά του στο Βουλγαρέλι. Σύντομα και εφ' όσον είχαν συμβεί τα τεκταινόμενα μεταξύ των συμμάχων του Άξονα το φθινόπωρο του '43, ο Ερρίκος Λεβή ξαναμπαίνει στην πόλη, για τον ίδιο σκοπό. Να οργανώσει δίκτυο πληροφοριών και διοχέτευσης ειδήσεων με έμπιστά του πρόσωπα. Στα Γιάννενα όμως ο γιατρός δεν ήταν ο ανώνυμος που περνούσε απαρατήρητος. Την διπλή του ιδιότητα την γνώριζε η πόλη και κατά συνέπεια όταν κυρίαρχοι στην πόλη έγιναν οι Γερμανοί τέτοια πληροφορία ήταν πολύτιμη για αυτούς. Ο Ερρίκος Λεβή ως μέλος και του Εβραϊκού Συμβουλίου της κοινότητας Ιωαννίνων υπέστη όλες τις πιέσεις, συλλήψεις και εξαναγκασμούς μέχρι να εκτοπιστεί και αυτός μαζί με τους υπολοίπους στο στρατόπεδο του Auschwitz. Επέστρεψε σώος το 1945. Τα προσεχή χρόνια το ζήτημα της σύλληψης και του εκτοπισμού του Ερρίκου Λεβή δημιούργησε διάφορες συζητήσεις για το πως ένα υψηλόβαθμο στέλεχος του Ε.Δ.Ε.Σ. δεν διαφυλάχθηκε και δεν φυγαδεύτηκε στο βουνό όταν όλοι οι εμπλεκόμενοι στο γερμανικό σχέδιο του εκτοπισμού και της Τελικής Λύσης γνώριζαν ότι ήταν ζήτημα ημερών οι συλλήψεις όλων των εβραίων κατοίκων των Ιωαννίνων. Αυτή η συζήτηση δημιούργησε, όπως ήταν επόμενο υπόνοιες ακόμα και για εγκληματική «ολιγωρία» της οργάνωσης.⁸¹

Στην δεύτερη περίπτωση, ο Δαβίδ Ναχμίας ανήκε στην μικροαστική εβραϊκή τάξη των Ιωαννίνων και ήταν στενός φίλος του Ερρίκου Λεβή.

⁸¹ Επίσης Μάτσας, ο.π., σελ 283-286. Ο Λεβή συνελήφθη τον Φεβρουάριο του 1944, όταν οι πληροφορίες για επικείμενο σχέδιο εκτοπισμού και εκφοβισμού του πληθυσμού, πλήθαιναν. Υποψίες για το ρόλο του ΕΔΕΣ στην διαφύλαξη όσων Εβραίων υπηρετούσαν σ' αυτόν διατυπώνει και η Εσθήρ Ιακώβ: «Ο αδελφός μου ήταν στον ΕΔΕΣ. Τον έστειλαν από τον Ζέρβα να πάρει σφαχτά για τις 25 Μαρτίου....Το πρωί στις 25 Μαρτίου κοιμόμασταν όταν χτύπησε η πόρτα....Βλέπουμε τον ανθυπασπιστή Δήμο...Ο αδελφός μου είπε να πάει να ντυθεί. Δεν ήρθα μόνο για σένα, μαζεύουμε τους Εβραίους, είπε ο αστυνόμος. Κύριε Δήμο εγώ βρίσκομαι εδώ για να πάρω σφαχτά....Εγώ νομίζω ότι σε στείλανε επίτηδες για να πιαστείς εδώ, απάντησε ο αστυνόμος.» Ευτυχία Ναχμάν, ο.π., σελίδα 144

Όταν έφθασε στο αντάρτικο του Ζέρβα τοποθετήθηκε στην προσωπική φρουρά του. Αν και οι συμπλοκές που έλαβε ήταν ασήμαντες, τρεις φορές χρησιμοποίησε το πιστόλι του ⁸², εντούτοις έλαβε τιμητική προαγωγή από επιλοχίας μουσικής σε ανθυπασπιστή κατά την απόφαση του Σ.Δ του Γενικού Αρχηγείου του Ε.Δ.Ε.Σ. περί εξομοίωσης των *"..υπηρετούντων εις τας Εθνικάς ομάδας μονίμων αξιωματικών και υπαξιωματικών με τους εν Αιγύπτω υπηρετούντας..."*, της 7ης Σεπτεμβρίου 1943 ⁸³.

Η τρίτη όμως περίπτωση που αφορά τον νεαρότατο τυπογράφο Ιούδα Βαρούχ είναι ίσως ενδεικτική για τον τρόπο που τα μέλη μιας εβραϊκής κοινότητας, τα οποία αυτοβούλως παίρνουν την απόφαση να δραπετεύσουν από το "γκέτο" που τους επιβλήθηκε - με ή όχι σύμφωνη γνώμη του συμβουλίου τους, εντάσσονται σε κάποια αντάρτικη οργάνωση η οποία ενδεχομένως δεν είναι και της προτιμήσεώς τους. Ακόμα είναι ενδεικτικό της σύγχυσης που προκαλεί η ύπαρξη δύο αντάρτικων οργανώσεων σ' ένα στενό χώρο και που η οριοθέτηση των επικρατειών τους είναι δυσδιάκριτη για τον αμύητο. Για τον Ιούδα που ήδη είχε τον μεγαλύτερο αδελφό του στον Ε.Λ.Α.Σ. η επιλογή ως τελικός προορισμός της παραπάνω οργάνωσης ήταν αυτονόητη. Η παντελής όμως έλλειψη οργανωτικής σύνδεσης, μετά μάλιστα από τα κτυπήματα και τις συλλήψεις που δέχθηκε ο μηχανισμός του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. της πόλης των Ιωαννίνων στις αρχές του 1944, τα γερμανικά αντίμετρα και ο πιεστικός χρόνος της απόφασης τον οδήγησαν, όχι από πρόθεση αλλά από ανάγκη στην περιοχή του Ε.Δ.Ε.Σ. και ένταξής του σ' αυτόν. Υπήρξε ένα από τα οργανωτικά μέλη της σύνταξης της εφημερίδας της οργάνωσης "Δημοκρατική Σημαία"⁸⁴. Ένας άλλος γιατρός ήταν ο Μιχαήλ Νεγκρίν με καταγωγή από την Πρέβεζα. Αν και η μόνιμη διαμονή του ήταν στην Αθήνα, τον χειμώνα του 1941-42 για να αποφύγει την μεγάλη πείνα στην πρωτεύουσα, μαζί με την μητέρα του, πήγε σε ένα χωριό της Πάργας, στην Αγιά. Παρέμεινε προσφέροντας τις υπηρεσίες του στον τοπικό πληθυσμό μέχρι τον Μάιο του 1944, οπότε ο φόβος από τους

⁸² Bowman, ο.π., σελίδα 9

⁸³ το ίδιο Bowman, σελ 9 και στο Ναπολέον Ζέρβας «Ο Μισθοφόρος», ο.π., σελ 149

⁸⁴ Συνέντευξη από τον Δρ. Τζών Καλέφ-Εζρά ανιψιό του Ιούδα Βαρούχ, την 10η Ιουνίου 2011. Σήμερα πανεπιστημιακός και καθηγητής Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Γερμανούς και τους Τσάμηδες συνεργάτες τους, αλλά κυρίως η πληροφορία του εκτοπισμού των εβραϊκών κοινοτήτων της Ηπείρου τον συγκλόνισε και τον υποχρέωσε να καταταγεί εθελοντικά στο αντάρτικο όταν ο Ε.Δ.Ε.Σ. έκανε την εμφάνισή του στο χωριό. Έφτασε στο χωριό Ανώγι στα σύνορα με τον νομό Ιωαννίνων και καταφύγιο των ανταρτών. Υπηρέτησε ως στρατιωτικός γιατρός στο 3/40 ανεξάρτητο σύνταγμα ευζώνων (διοικητής αντισυνταγματάρχης Κρανιάς) και έλαβε μέρος στην μάχη της Μενίνας στις 17-18 Αυγούστου 1944 όπου διακρίθηκε για τις αγόγγυστες προσπάθειές του να σώσει φίλους και εχθρούς τραυματίες⁸⁵.

Ως παρατήρηση αλλά και ίσως ως εξήγηση της χαμηλής προσέλευσης εβραίων μαχητών αποτελεί και η καταγεγραμμένη αμφιλεγόμενη μαχητική ικανότητα των σχηματισμών των ΕΟΕΑ-Ε.Δ.Ε.Σ. την οποία η αρθρογραφία, για την περίοδο εκείνη, επισημαίνει αλλά και οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν.

Χαλαρή πειθαρχία και φαινόμενα ανυπακοής και έλλειψης οργάνωσης αποκαρδιώνει όσους παρακινούνται από αγνό ενθουσιασμό όπως τον λογοτέχνη Γιάννη Μπεράτη⁸⁶. Εντυπωμένη στη μνήμη του Σαμουήλ Κοέν, που ως νεαρός προερχόμενος από τα Ιωάννινα συνδέθηκε κατά την πρώτη απόπειρα ένταξής του στο αντάρτικο με τμήμα του Ζέρβα, παραμένει η παντελής οργανωτική και επιμελητειακή παραμέλησή τους ολόκληρο το βράδυ γεγονός που επέδρασε αρνητικά στην εξιδανίκευση του αντάρτικου αγώνα. Ο ιστορικός Mark Mazower κάνει λόγο για οργάνωση, η οποία ενσάρκωνε χαρακτηριστικά «παραδοσιακής αντίστασης», εννοώντας πόσο κεφαλαιώδης σημασία είχε για μια τέτοια οργάνωση η ύπαρξη ενός χαρισματικού αρχηγού ικανού να χειραγωγεί και να δολοπλοκεί, καθώς και η στηριζόμενη σε εκτεταμένες οικογενειακές διασυνδέσεις στελεχών της. Η προσήλωση σε ιδεολογία ήταν περιττή. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. σύμφωνα με τον Mazower έπασχε πάντα από διοικητική συνοχή. Στο Ε.Δ.Ε.Σ. υπηρετούσε ένα πολλαπλάσιο ποσοστό επαγγελματιών αξιωματικών του στρατού, παλιάς και νέας καριέρας, αλλά και πρώην αξιωματικών της χωροφυλακής που διακατέχονταν αρκετοί απ' αυτούς από μια γενικότερη καχυποψία απέναντι

⁸⁵ το ίδιο, Μιχαήλ Μάτσας, σελ 298-301

⁸⁶ Γιάννης Μπεράτης, Οδοιπορικό '43, Αθήνα 1946

στους Εβραίους που είχε ρίζες σε αντισημιτικές αναφορές του προπολεμικού παρελθόντος⁸⁷. Το κλίμα της έρπουσας καχυποψίας προς το εβραϊκό στοιχείο ποτέ από όσο γνωρίζουμε δεν έλαβε, ούτε θα μπορούσε να πάρει μια συγκεκριμένη μορφή εκ μέρους της ηγεσίας του ΕΔΕΣ. Παράμετρος σημαντική αυτής της διφορούμενης στάσης, είναι και το γεγονός της συνεχούς ανάγκης του αντάρτικου στρατού του Ζέρβα σε χρήματα και κάθε είδους προμήθειες που πηγή αυτού ήταν και πλούσιοι εβραίοι της Άρτας, των Ιωαννίνων, της Πρέβεζας.

Η έλλειψη ουσιαστικού προσανατολισμού εκ μέρους της ηγετικής ομάδας του ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ προς τους εβραίους της περιοχής, για να κερδηθεί αυτή η πληθυσμιακή ομάδα δεν άφηναν περιθώρια περαιτέρω συναπάντησης και συνεργασίας του αντάρτικου με ένα σημαντικό πληθυσμιακό κομμάτι των πόλεων το οποίο όπως είχε αποδείξει και στον πόλεμο του '40 ήξερε να πολεμά. Οι όποιες επαφές αναπτύχθηκαν μεταξύ του ΕΔΕΣ και μεμονωμένων μελών των εβραϊκών κοινοτήτων, ήταν περισσότερο λόγοι τακτικής ή και προπαγανδιστικής προβολής του έργου του παρά ουσιαστικής ενδυνάμωσης ενός λαϊκού φρονήματος αντίστασης στον κατακτητή. Εξάλλου παράδοξο αποτελεί και το γεγονός ότι στο προσωπικό του ημερολόγιο, ο Ναπολέων Ζέρβας, στα τέλη Μαρτίου 1944 δεν κάνει καμιά αναφορά στην εκτόπιση του συνόλου του εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων, λίγα μόλις χιλιόμετρα από το αρχηγείο του. Ένα δείγμα των αμφιλεγόμενων στοιχείων του χαρακτήρα του, αλλά και των αντιφατικών επιλογών του⁸⁸. Εξάλλου πολλά δείγματα στο μέλλον θα επιδέχονταν τόσες ερμηνείες που μια εξέτασή τους μεθοδικότερα θα προκαλούσε απορίες ακόμα και για την σχέση κύκλων της οργάνωσης πόλης του Ζέρβα ή της εθνικιστικής Εθνικής Νεολαίας Βορείου Ηπείρου (Ε.Ν.Β.Η.) με το

⁸⁷ Η διοίκηση της οργάνωσης ήταν πλημελής και θύμιζε «επαρχιακή εταιρεία που επιδοτείται και συνεχίζει τη ζωή της....» Mark Mazower, ο.π., σελ 167. Πολλοί από τους βαθμοφόρους είχαν προσχωρήσει επειδή προσδοκούσαν μια γρήγορη νίκη. Όταν τα πράγματα δυσκόλεψαν, το χειμώνα 1943-44 περισσότεροι από 900 αξιωματικοί (3/4 των αξιωματικών του ΕΔΕΣ) εγκατέλειψαν την οργάνωση, Χάγκεν Φλάισερ, Στέμμα και Σβάστικα, τόμος 2ος, σελ 240-241., επίσης Γιάννης Μπεράτης ο.π., σελ. 194-197

⁸⁸ Περιοδικό «Ο Πολίτης», Ο Διωγμός των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εφημερίδα Αγωνιστής των Ιωαννίνων, άρθρο του Βασίλη Μπούτου, Ιούνιος 2002, τεύχος 101

σχέδιο των Γερμανών να εκτοπίσουν τους εβραίους συμπατριώτες⁸⁹.

Η "διάσωση" και φιλοξενία της οικογένειας εμπόρων Μποχωρόπουλου στον Ε.Δ.Ε.Σ. φαίνεται ως "θεόσταλη" αλλά είναι και ξεκάθαρα φανερό ότι η έλλειψη προσανατολισμού και η σύγχυση που σε καταστάσεις άμεσων αποφάσεων ζωής ή θανάτου παίρνεται, οδηγεί σε εκ των προτέρων αδυναμία επιλογής ποιος θα είναι ο διασώστης. Η γιαννιώτικη επταμελής οικογένεια Μποχωρόπουλου την νύκτα της 25ης Μαρτίου 1944 ειδοποιείται από γείτονά της για τις επικείμενες συλλήψεις και σε κατάσταση πανικού αφήνει το σπίτι και τα υπάρχοντά της. Η περιπλάνησή της μέσα στο σκοτάδι ο αδιάκοπος φόβος της σύλληψής της και της άμεσης εκτέλεσής της από τους Γερμανούς ενδυναμώνει την απελπισία της για το ανέλπιδο των προσπαθειών διαφυγής της. Η εμφάνιση την τελευταία στιγμή κάποιου άγνωστου που τους έδειξε τον σίγουρο δρόμο για το βουνό, τους έφερε κατευθείαν στις προφυλακές του ΕΔΕΣ λίγο πριν το ξημέρωμα της θλιβερής εκείνης ημέρας για την εβραίο-γιαννιώτικη κοινότητα⁹⁰.

Λίγες εβδομάδες πριν την αιφνιδιαστική επιχείρηση κατά της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων, στέλνεται με κάθε συνωμοτικότητα και κατ' εντολή του Ε.Α.Μ. ένας εκ των τυπογράφων της VIII Μεραρχίας του Ε.Λ.Α.Σ., μέλος της κοινότητας και γνώστης της πόλης και των ανθρώπων της, ο Βαρούχ Αβραάμ, προκειμένου να πείσει τους ομοθρήσκους του να εγκαταλείψουν την παθητικότητά τους, να οργανώσουν την αυτοάμυνά τους απέναντι στα γερμανικά σχέδια και να υποστηρίξουν το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Μέλος του προπολεμικού αριστερού κύκλου των Ιωαννίνων ο Αβραάμ γνωρίζει πρόσωπα και πράγματα που δεν τον κάνουν ιδιαίτερα αισιόδοξο για το πέρας της αποστολής του. Στον αντίποδα των καθησυχαστικών προτροπών του Καμπιλή για την τύχη της εβραιογιαννιώτικης οντότητας, μεμονωμένες φωνές αγωνίας ακούγονταν αλλά δεν εισακούονταν. Η οργάνωση του Ε.Α.Μ. φαίνεται να ενδιαφέρεται να

⁸⁹ Ο Αποστολίδης αναφέρει πολλά στοιχεία που δείχνουν ότι τα στοιχεία της ΕΝΒΗ από προπολεμικά έπαιζαν ένα ρόλο εκφοβισμού πολιτών πάντα στο πλευρό της Χωροφυλακής, όπως και κατά την κατοχή έκαναν «φιλότιμες» προσπάθειες να γίνουν αρεστά στους Γερμανούς. Αργότερα με την απελευθέρωση «έπαιζαν» το ρόλο της νεολαίας του ΕΔΕΣ.. Αποστολίδης, Όσα θυμάμαι, οπ, σελ 231-232 και 258, 260

⁹⁰ Μάτσας, οπ, σελ 226-227

βολιδοσκοπήσει διαθέσεις και προθέσεις μετά και από τα τελευταία τρομοκρατικά μέτρα του κατακτητή με τις συλλήψεις ηγετικών μορφών της εβραϊκής κοινότητας στα Γιάννενα ή τις απειλητικές προειδοποιήσεις προς την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας. Ο Αβραάμ δέχεται την αποστολή του⁹¹ ώστε να προτρέψει όσους περισσότερους μπορεί -να πάρει οπωσδήποτε και την μητέρα του- σε μαζική διαφυγή προς το βουνό. Έτσι ένα Σάββατο στην συναγωγή παρουσιάστηκε και προσπάθησε να επιχειρηματολογήσει και να τους μεταφέρει τα συμβαίνοντα με τις εβραϊκές κοινότητες άλλων περιοχών της Ελλάδας, αλλά προσέκρουσε στο αταλάντευτο πείσμα του Σαμπαθαί Καμπλή, στην καχυποψία του προς τους αντάρτες και δη προς τους αριστερούς, στην εμπιστοσύνη που έδειχνε σ' εκείνους που πίστευαν σαν "προστάτες" του⁹², την μητρόπολη Ιωαννίνων και τον διοικητή της μεραρχίας "Εντελβάις" φον Στέτνερ. Χωρίς επιτυχία, απογοητευμένος μιας που και οι συγγενείς του δεν τον εμπιστεύτηκαν ο Αβραάμ επέστρεψε στο βουνό, να κοιτάζει το δράμα των ομοθρήσκων του. Η αδυναμία προσεταιρισμού σ' αυτές τις τόσο δύσκολες, αλλά και αποφασιστικές για

⁹¹ Ο Αβραάμ Καλέφ-Εζρά γεννήθηκε το Φεβρουάριο του 1913 στα Γιάννενα, σύμφωνα με τον γιο του, «...γεννήθηκε ανήμερα της πτώσης του Μπιζανίου». Στα Γιάννενα την εποχή της τουρκοκρατίας ήταν δυο συνεταίροι που ονομάζονταν Εσδρά και Καλέβ. Είχαν έναν κατάστημα από κοινού και οι συντοπίτες τους έλεγαν συχνά ότι ψωνίζουν από το μαγαζί του Καλεφεζρά, με αποτέλεσμα να βγεί το παρατσούκλι Καλεφεζρά στους απογόνους τους (τότε δεν έκαναν χρήση επιθέτων).

Προπολεμικά εργάστηκε ως τυπογράφος, συνδικαλίστηκε και συνδέθηκε με τους αριστερούς κύκλους του τόπου. Στην κατοχή από τους πρώτους που οργανώθηκαν στο ΕΑΜ Ηλείου και όταν άρχισε η στρατιωτική οργανωτική δημιουργία του ΕΛΑΣ πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως τυπογράφος στην έδρα της μεραρχίας στα Τζουμέρκα. Η αποστολή του ήταν άκρως ριψοκίνδυνη, η παραμονή του μέσα στην πόλη, κάτω από τη μύτη των κατακτητών, σε μια πόλη με ένα άψογο δίκτυο γερμανών, ντόπιων και εδρεσιτών πληροφοριοδοτών, αλλά κυρίως μια εβραϊκή κοινότητα απόλυτα φοβισμένη, εναποθέτοντας την σωτηρία της στην υπακοή των κανόνων της Τορά και των ηγετών της, δεν άφηναν πολλές ελπίδες για επαφές και μια αίσια κατάληξη της αποστολής. Με εξίσου μυθιστορηματικό τρόπο επιτεύχθηκε η επιστροφή του στα βουνά της «Ελεύθερης Ελλάδας». Συνέντευξη του Τζόν Καλέφ-Εζρά στον γράφοντα στις 10 Ιουνίου 2011

⁹² Μαρτυρίες διαβεβαιώνουν ότι υπήρξαν πολλά άτομα προσκείμενα στο Ε.Α.Μ. που επισήμως ειδοποιούσαν τον Καμπλή για τον κίνδυνο συλλήψεως και εκτοπισμού, αλλά και προσφοράς από την εν λόγω οργάνωση για επιχείρηση απεγκλωβισμού και φιλοξενίας στις ελεύθερες ορεινές περιοχές. Στελέχη όπως η Ευτ. Πρίντζου, η Αν. Τασιούλα, ο Π. Μπαμπασίκας, ο Π. Καππός, κι άλλοι με το ένα ή τον άλλο τρόπο προειδοποιούσαν. Πάντοτε όμως προσκρούανε στα επιχειρήματα των Σαμπεθαί και Χαϊρλή (Μπεχώρ) Καμπλή ότι «υπήρχαν άνθρωποι τους στην Γκεστάπο και ότι ικανοποιούν κάθε αίτημα των Γερμανών, υπό παροχής ειδών, ώστε δεν διατρέχουν κίνδυνο, αλλά και αν πρόκειται να συμβή τοιούτον τι, θα ειδοποιηθούν εγκαίρως, ως είπεν...» . ο.π., Ελένη Κουρμαντζή, σελ 205

τη σωτηρία τόσων ανθρώπων ζώων, ώρες, βάραιναν και θα συνέχιζαν να βαραίνουν τις συνειδήσεις όσων αναμείχθηκαν σ' αυτές τις ύστερες προσπάθειες αφύπνισης των κοινοτήτων τους και των οικείων τους προσώπων. Δυστυχώς για τις κοινότητες της Ηλείου η συμμόρφωση στις επιταγές της καθηγεσίας των εβραϊκών συμβουλίων με θεαματικό τρόπο έβρισκε την μεγαλύτερη δυνατή απήχηση στην πλειοψηφική μερίδα των εβραίων⁹³.

Η περίπτωση του Αβραάμ Βαρούχ ανήκει στην μειοψηφική κατηγορία των ανθρώπων που αντιστάθηκαν μέσα από μια προηγούμενη συνειδητή επιλογή, η οποία καταγράφεται χρόνια πριν την κατοχή και έχει να κάνει με την ιδεολογική και γενικότερη πολιτική του τοποθέτηση. Είναι θα λέγαμε η "φυσικότερη" τοποθέτησή τους στον δρώντα χρόνο και από τις υπάρχουσες συνθήκες δεν υπήρχαν δρόμοι διαφορετικοί. Στην κρίσιμη εκείνη στιγμή που έλειπαν τα φωτεινά μυαλά της εβραϊκής κοινότητας της Ηλείου της προπολεμικής περιόδου⁹⁴ μερικοί νεαροί εβραίοι έχοντας ορθώσει το ανάστημά τους στις καθ' υποδείξεις των "συνετών" εκφραστών του Νόμου περί αυτοσυγκράτησης και πειθήνιας υποταγής στις εντολές του αρχιερατείου της συναγωγής, αλλά και του Γερμανού διοικητή, απέκοψαν τον ομφάλιο λώρο που τους κρατούσε ριζωμένους σφιχτά στις κοινότητές τους και εντάχθηκαν με το πρώτο κάλεσμα σε αντιστασιακές

⁹³ Σ' άλλες κοινότητες όπως του Βόλου, της Λάρισας όπου οι ραβίνοι άκουγαν τις συμβουλές των αντιστασιακών οργανώσεων και έμπαιναν προπομποί μαζικότερων σχεδίων διαφυγής τα αποτελέσματα ήταν θετικά. Ακόμα και αμεθόδευτες πράξεις διαφυγής μικρότερων κοινοτήτων, όπως εκείνης του Αγρινίου, στέφθηκαν με απόλυτη επιτυχία και οι απώλειες σε ζώες ήταν μηδενικές. Bowman σελ. 52-92 , K.E.Fleming , σελ 138-144

⁹⁴ Ριζοσπαστικά πρόσωπα που ήρθαν σε ρήξη με τη εποχή τους και με την Κοινότητα ήταν ο Λέοντας Μπατίνου (Αρτα) καθηγητής της γαλλικής στην Εμπορική Σχολή και ο Μωυσής Μάτσας διδάσκαλος στην Alliance, οι οποίοι μαζί με τον Γιώσεφ Ελιγιά κήρυτταν φιλελεύθερες ιδέες, και οι οποίοι είχαν ιδρύσει τον σύλλογο «Αλληλοβοήθειας» όπου σκοπό του ήταν να παρέμβει στη διαδικασία με την οποία η άκρα συντηρητική κοινότητα διένειμε τα συγκεντρωμένα για φτωχούς ποσά. Η οργάνωση με μύριες δυσκολίες που τις προξενούσε το εβραϊκό συμβούλιο της πόλης αλλά και η μεταξική ασφάλεια συνέχισε να δραστηριοποιείται την περίοδο 1936-1940. Οι μπροστάρηδες αυτής της κίνησης, Μπατίνος και Μάτσας πέθαναν φτωχοί σχεδόν από πείνα λίγο καιρό πριν την κατοχή της χώρας. Η συγκυρία το έφερε, το εβραϊκό στοιχείο της Ηλείου να βρεθεί καθοδηγούμενο μόνο από εκείνους που τις «πλάκες του Μωυσή τις ερμηνεύανε με την ..παλιά τους γραφή» (Δημ. Χατζής, στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*), Κουρμαντζή, *Γιώσεφ Ελιγιά – Σαμπεθάϊ Καμπιλ*, οπ, σελ. 202-203

οργανώσεις. Με κάθε μυστικότητα αυτοί οι λιγοστοί νέοι εβραίοι συγκεντρώνονταν και παρακολουθούσαν τις παράνομες συζητήσεις των καθοδηγητών και διαφωτιστών παραμένοντας όσο μπορούσαν αθέατοι σε εμφανίσεις που θα τους εξέθεταν στους κατακτητές και τους συνεργάτες τους αλλά και στην ίδια την κοινότητα⁹⁵.

Ο Μιχαήλ Μάτσας, γεννημένος στα Γιάννενα, ο οποίος ζούσε εκείνη την περίοδο με την οικογένειά του στο Αγρίνιο και ο οποίος είχε συγγενείς στη γενέθλια πόλη του καταθέτει τον μνημονικό του λόγο και μας δίνει δύο περιπτώσεις όπου αλληλογράφησε με τους οικείους του στα Ιωάννινα προκειμένου να μάθει τι μέτρα προφύλαξης θα έπαιρναν σε περίπτωση που οι Γερμανοί ξεκίναγαν πογκρόμ και εκτοπίσεις εναντίον τους. Με έκπληξη έμαθε ήδη από το πρώτο γράμμα, ενόσω ο ίδιος ήταν στο βουνό υπό την προστασία του Ε.Λ.Α.Σ. Αιτωλοακαρνανίας, ότι οι αντιλήψεις που υπήρχαν στις δύο όμορες πολιτείες της δυτικής Ελλάδας για την πραγματική κατάσταση και τις επιδιώξεις των κατακτητών ριζικά διέφεραν αλλά και αποπροσανατόλιζαν την κοινή γνώμη και αποκοίμιζαν τα αισθητήρια επιφυλακής, όπως αποδεικνύεται περίτρανα λίγους μήνες αργότερα από τα γεγονότα. Χαρακτηριστικά αποκαλυπτικό δείγμα αυτής της περίεργης σιγουριάς που έδειχναν ότι βίωναν οι εβραϊκές κοινότητες των Ιωαννίνων, της Άρτας και της Πρέβεζας είναι το δεύτερο γράμμα που έλαβε ο Μιχαήλ Μάτσας από τον πρώτο ξάδελφο του πατέρα του τον Μωσή Μάτσα ο οποίος τον διαβεβαίωνε ότι η συμπεριφορά των Γερμανών είναι άφογη απέναντί τους και τους πληροφορούσε ότι θα τους προμήθευε τρόφιμα και άλλα είδη άμεσης ανάγκης φέρνοντας τα ως εκεί με γερμανικό στρατιωτικό φορτηγό. Την συμπεριφορά του θείου του ο Μάτσας, αργότερα, την αποδίδει σε μια ευρύτερη προσπάθεια κατευνασμού του κατακτητή και "ουδετεροποίησης" της στάσης των

⁹⁵ Όπως θα δούμε και παρακάτω, δυστυχώς περιπτώσεις κυρίως σε ατομικό επίπεδο, η διάσωση προς το βουνό δείχνει με παραδειγματικό τρόπο ότι η καλλιέργεια επαφών με τις αντιστασιακές οργανώσεις έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στην επιβίωση των εβραίων. Μπάρμπαρα Σπέγκλερ Αξιοπούλου, *Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-44*, στο «Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή» επιμ Ρίκα Μπενβενίτσε, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδόσεις Βάνιας, 1998

εβραίων προς τους Γερμανούς και του πολέμου που αυτοί διεξήγαγαν ⁹⁶. Ήδη από το 1943, μετά το γεγονός των εκτοπίσεων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της διαφαινόμενης πλέον "Τελικής Λύσης", το ΕΑΜ κατάλαβε ότι πλευρά του αγώνα κατά του Άξονα ήταν και οι Εβραίοι και η διάσωσή τους. Στην προσπάθειά του να δώσει μια ουσιαστική οδηγία προς τα μέλη του για τα νέα καθήκοντα της Αντίστασης, δεν παρέλειψε να εκδώσει δύο ανακοινώσεις που δημοσιεύτηκαν και στο επίσημο έντυπο όργανό του, την "Ελεύθερη Ελλάδα". Είναι απίθανο να έφθασαν τέτοιου είδους ανακοινώσεις και προειδοποιήσεις μέχρι τις εβραϊκές κοινότητες την κρίσιμη περίοδο του φθινοπώρου του 1943. Αμφίβολο δε, είναι εάν και τα εβραϊκά συμβούλια των πόλεων της Ηπείρου ενημερωνόντουσαν απολύτως από τους αρχιραββίνους των κοινοτήτων.

4.2 Ο ένοπλος αγώνας κατά του κατακτητή εντείνεται

Το φθινόπωρο του '43 τα τεκταινόμενα στα πολεμικά μέτωπα άλλαξαν άρδην τη ζωή των ανθρώπων στην κατεχόμενη Ελλάδα. Από τη μια η προέλαση των Συμμάχων και η βαθιά κρίση που περνούσε ο Άξονα, και από την άλλη το φούντωμα του αντιστασιακού φρονήματος του ελληνικού λαού, άλλαζε τα δεδομένα. Γερμανικά στρατεύματα κατέρχονται μέσω πυράς και σιδήρου από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο στην Αλβανία και τη Δυτική Ελλάδα. Η ανάθεση της ηγεσίας, στις 21 Ιουλίου του 1943, των γερμανικών δυνάμεων στην Ελλάδα στον ίδιο τον Ρόμμελ αποδεικνύει ότι ο πολεμικός παροξυσμός έφθανε με απρόβλεπτες συνέπειες και στον ελλαδικό χώρο. Η Ελλάδα έδειχνε να αποτελεί πεδίο έντονης πολεμικής προπαρασκευής ⁹⁷.

Οι επιφυλάξεις μεταξύ ιταλών και αντιστασιακών οργανώσεων, αλλά περισσότερο οι έριδες μεταξύ των δευτέρων, εμπόδισαν μαζικές

⁹⁶ Matsas, οπ, σελ 249-350

⁹⁷ Στις 25 Ιουλίου ο στρατάρχης φθάνει στη Θεσσαλονίκη. Η επιδείνωση στο πολεμικό μέτωπο της Ιταλίας τροποποιεί την διαταγή και ο Ρόμμελ στέλνεται εκεί.

προσχωρήσεις ιταλικών μονάδων στις οργανώσεις του Ε.Δ.Ε.Σ. και του ΕΛΑΣ. Οστούσο πολλά όπλα και ακόμα περισσότερο πολεμικό υλικό έπεσε στα χέρια της Αντίστασης. Είναι η στιγμή που για το ένοπλο αντιστασιακό κίνημα η συγκυρία ήταν ευνοϊκή από κάθε άποψη . Νέα συντάγματα δημιουργούνται. Το 24ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ στην περιοχή της Πρέβεζας, ενώ στα Ζαγοροχώρια ιδρύεται το 15ο και 85ο Σύνταγμα της ίδιας οργάνωσης. Ο ΕΔΕΣ λαμβάνει σχηματισμούς τακτικού στρατού. Η 10η Μεραρχία και το 3/4ο Σύνταγμα του ΕΔΕΣ απλώνουν τη δράση τους από τον Βάλτο, τα Τζουμέρκα, την Άρτα μέχρι την Πάργα και τις παρυφές των Ιωαννίνων ⁹⁸. Τόσο ο ΕΔΕΣ όσο και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ καταφεύγουν σε στρατολόγηση μελών τους από όλες τις κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού προκειμένου να στελεχωθούν οι μονάδες τους. Η δυναμική της εποχής και η προσμονή του γρήγορου τέλους του πολέμου μεταδίδει ένα κλίμα αισιοδοξίας σ' όλους. Η Άρτα προσφέρει πολλές υπηρεσίες στο αγώνα της Αντίστασης, ως η σημαντικότερη επισιτιστική περιοχή της Ηπείρου για τις αυξανόμενες ανάγκες των ανταρτών, αλλά και ως πηγή στρατολόγησης και εθελοντικής προσέλευσης ανδρών στα αντάρτικα σώματα. Η εβραϊκή κοινότητα της Άρτας δίνει και αυτή το δικό της "μέρισμα" προσφοράς στον αγώνα κατά των κατακτητών ⁹⁹.

Τον Μάρτιο του 1944 τα τρία αδέρφια της οικογενείας Ελιέζερ, ο Λάζαρος, ο Ηλίας και ο Ισαάκ μπροστά στον κίνδυνο του μαζικού εκτοπισμού μπαίνουν στις τάξεις του Ε.Λ.Α.Σ. Φημολογείται μάλιστα πως έκαναν κάποιου είδους συμφωνία με την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ λέγοντας χαρακτηριστικά *"σώστε μας και εμείς θα γίνουμε σύντροφοι"* ¹⁰⁰. Αγνοώντας την ακρίβεια αυτής της πληροφορίας το σίγουρο είναι ότι την άνοιξη του 1944 βρίσκονται τα αδέρφια Ελιέζερ να πολεμούν στις γραμμές του 3/4ο Συντάγματος του Ε.Λ.Α.Σ. Μάλιστα ο Λάζαρος Ελιέζερ

⁹⁸ Αυτές οι δυνάμεις φυσικά τόσο του ΕΛΑΣ όσο και του ΕΔΕΣ απέχουν πολύ από το να έχουν την σύνθεση και στελέχωση του προπολεμικού ελληνικού στρατού. Είναι απλώς ένδειξη της δυναμικής της αντίστασης και της απόφασης και της βρετανικής αποστολής για παραπλανητικές κινήσεις στην σκακιέρα του πολέμου.

⁹⁹ Σε σύγκριση με τον πληθυσμό της, η κοινότητα, έδωσε τους περισσότερους μαχητές στις αντιστασιακές οργανώσεις από ολόκληρη την Ήπειρο. Οι υπηρετούντες στον ΕΛΑΣ ήταν ασυγκρίτως περισσότεροι από εκείνους που πολέμησαν στις τάξεις του ΕΔΕΣ.

¹⁰⁰ Κώστας Βάγιας, ο.π., σελ 237

προσφέρει τις γνώσεις του επαγγέλματός του ως στρατιωτικός ιατρός του συντάγματος. Άλλοι Αρτινοί εβραίοι της ίδιας οργάνωσης αναφέρονται οι : Μιζάν Τζάνι, ο Μεϊρ Βιδάλ, ο Σάμπας Ιωσούλας, ο Ζακάρ Μεναχέμ, ο ηρωϊκός υπολοχαγός του 36^{ου} Συντάγματος ΕΛΑΣ Γιοχάνας (Τζάνι) Χατζής με το ψευδώνυμο "Σκουφάς" ο οποίος σκοτώθηκε επικεφαλής του λόχου του στην Άμφισσα, ο Ιωσήφ Λαχανάς καθώς και ο διακεκριμένος αντάρτης Σαμουήλ Μωύσης Σούσης ¹⁰¹.

Από τους πιο αφοσιωμένους αντάρτες ξεχώριζαν οι από παλιά προοδευτικοί και σοσιαλίζοντες Ιωσήφ Βιδάλ, ο Τσαντικός Τσαντίκ, καθώς και ο γενναίος και πεισματάρης Σάββας Ίσσης ο οποίος άνηκε στην προσωπική φρουρά του Άρη Βελουχιώτη. Από τα 35 άτομα που μεταπολεμικά ίδρυσαν την νέα εβραϊκή κοινότητα της Άρτας, οι 10 προέρχονταν από όσους διέφυγαν και πολέμησαν τον κατακτητή στο βουνό.

Ο δεκαοκτάχρονος Σάμ Κοέν εντάχθηκε, με τον τρόπο όπως τον είδαμε, τον Οκτώβρη του 1943 στο 15ο Σύνταγμα της VIII Μεραρχίας του Ε.Λ.Α.Σ. το οποίο έδρευε στο χωριό Ζίτσα Ζαγορίου. Μέχρι εκεί πήγε ακολουθώντας σύνδεσμο που αυτή τη φορά η τοπική οργάνωση του Ε.Α.Μ. Ιωαννίνων του είχε δώσει. Αρχικά τοποθετήθηκε σε λόχο με διοικητή τον Βαγγέλη Φωκά, έναν από τους πιο δραστήριους αντάρτες της περιοχής. Στρατιωτικές μονάδες του Ε.Λ.Α.Σ. βρίσκονταν διάσπαρτες στη μισή έκταση της Ηπείρου. Περιοχές στις οποίες ο Ε.Λ.Α.Σ δεν είχε παρουσία και η κυριαρχία του Ε.Δ.Ε.Σ ήταν αδιαμφισβήτητη ήσαν η περιοχή Παραμυθιάς - Ηγουμενίτσας, της Πάργας, της περιφέρειας της Άρτας καθώς και η περιοχή Λάκκα Σουλίου. Προφυλακές του Ε.Λ.Α.Σ. βρίσκονταν στο Μιτσικέλι, στα Ζαγοροχώρια καθώς και στην περιοχή Τζουμέρκων μεταξύ Αχελώου και Αράχθου ¹⁰².

¹⁰¹ Αναφορά γίνεται και για τον Ζακ Βίκτωρ Ελιέζερ από την Άρτα που έδρασε ως πληροφοριοδότης στο ΕΑΜ με το ψευδώνυμο Σπύρος Λαζαρίδης. Ολόκληρη η οικογένεια των Ελιέζερ δόθηκαν ολόψυχα στον αγώνα κατά του κατακτητή. Άνδρες και γυναίκες της οικογένειας αυτής όπως ο Γιοσούλα, ο Ρέβι, ο Ηλίας, ο Σάβας υπήρξαν δραστήρια μέλη των εαμικών οργάνωσεων της περιοχής Αγρινίου. Δίπλα τους και διάσημο ανάμεσα στους αντάρτες, είχαν το σκύλο τους με το παρατσούκλι, Χίτλερ. Michael Matsas, οπ, σελ 337

¹⁰² Το 3/40 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ με διοίκηση τους Τζουμερκιώτη (Μαλτέζο),

Η σύγκρουση που ξέσπασε τον Οκτώβριο του 1943 μεταξύ των οργανώσεων του Ε.Δ.Ε.Σ και του Ε.Λ.Α.Σ. και που στην ιστοριογραφία πέρασε ως ο πρώτος γύρος ενός εμφυλίου με κοινωνικοπολιτικά αλλά και προσωπικά κίνητρα, που η διάρκειά και η έντασή του στάθηκε αφορμή για σοβαρές καταστροφές και άμβλυνση των παθών και αντιπαραθέσεων μεταξύ του πληθυσμού της Ηπείρου, συμπαρέσυρε όλους εκείνους που βγήκαν να πολεμήσουν τον Γερμανό κατακτητή και βρέθηκαν να πολεμούν τον αδελφό, τον συμπατριώτη, τον ομόθρησκο. Σ' ένα τέτοιο τοπίο εμφύλιας βίας μεταξύ Ελλήνων δεν θα μπορούσαν και οι ομόθρησκοι ελληνοεβραίοι των δύο οργανώσεων να μην εμπλακούν και να παρασυρθούν στη δίνη ενός αιματηρού αγώνα επικράτησης ¹⁰³. Οι πρώτες συγκρούσεις ξεκίνησαν στις 10 Οκτωβρίου 1943 και επικεντρώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή Τζουμέρκων και μεταξύ των ποταμών Αχελώου και Άραχθου. Οι ανταγωνιστικές διαθέσεις των δύο μεγαλύτερων οργανώσεων είχαν φανεί μήνες πριν σ' ένα ανηλεή βουβό αγώνα επικράτησης και στις πόλεις με παρακολουθήσεις μυστικών συγκεντρώσεων, στελεχών και συμπαθούντων και καταγραφή κινήσεων και δρομολογίων από και προς την ύπαιθρο. Στην σκληρή αυτή εμφύλια αντιπαραθέση οι εβραίοι αγωνιστές βρέθηκαν παρασυρμένοι μέσα από τις εξελίξεις των γεγονότων ακολουθώντας τις επιταγές της οργάνωσης στην οποία ήταν ενταγμένοι αντιλαμβανόμενοι ψυχικά ίσως πρώτοι από όλους τους Έλληνες πόσο τα εσωτερικά πάθη δεκαετιών, οι τοπικοί ηγεμονισμοί και τα παιχνίδια των "συμμάχων" θα λειτουργούσαν ανασταλτικά και ανατρεπτικά για το σκοπό του αντικατοχικού αγώνα, ο οποίος αγώνας για τους εναπομείναντες εβραίους μετά τους εκτοπισμούς έπαιρνε διαστάσεις αβυσσαλέου μίσους και

Ζαλοκώστα, Γερό-Δήμο (Μπανιάς Βασίλης), και άλλους, έλεγχε περιοχές νότια της Άρτας και του Μακρυνόρους. Το 15ο Σύνταγμα είχε έδρα στη Ζίτσα Ιωαννίνων και έλεγχε τις προσβάσεις προς και από τα Γιάννενα στις βορειοανατολικές παρυφές της πόλης. Τέλος το 85ο Σύνταγμα βορειότερα ήταν υπεύθυνο για τη φύλαξη των διαβάσεων της Κατάρας. Οι δυνάμεις αυτές άνηκαν στην VI Ταξιαρχία, της 8ης Μεραρχίας του Γεράσιμου Αυγερόπουλου. Βάσου Γεωργίου, *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-44*, τόμος IV, Αθήνα 1979, σελ 1600-1601

¹⁰³ Μπροστά στα προμηνύματα του εμφυλίου κάποιοι έλληνες εβραίοι νοιώθουν αποτροπιασμό. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Νατζαρή ο οποίος αρχές Οκτωβρίου 1943 είχε αναζητήσει καταφύγιο στην Ελεύθερη Ελλάδα. Σύντομα παρατηρεί ότι η μόνη σκέψη των ελασιστών ήταν πως να χτυπήσουν τους εδεσίτες, αλλά και των εδεσιτών όπως διαπίστωσε η ίδια ανυπομονησία τους διακατείχε. Αυτό τον κάνει να κατέβει από το βουνό και να καταφύγει στην Αθήνα όπου συλλαμβάνεται και στέλνεται στο Auschwich. οπ, Χάγκεν Φλάισερ, σελ 235

ισόποσης και "νομιμοποιητικής" αιματηρής αντεκδίκησης με το ίδιο νόμισμα της αντισιωνιστικής πρακτικής του ναζισμού.

Στην αδελφοκτόνο αυτή σύγκρουση οι στενές οικογενειακές και συνάμα κοινές πολιτισμικές καταβολές των ελληνοεβραίων στάθηκαν ευεργετικές όταν αδέρφια, συγγενείς και φίλοι υπηρετούντες στις αντιμαχόμενες οργανώσεις, συνελήφθησαν αιχμάλωτοι από τους αντιπάλους. Στο Δαβίδ Ναχμία που όπως προαναφέρθηκε, βρέθηκε να υπηρετεί στην προσωπική φρουρά του Ζέρβα, αλλά όχι σε μάχιμο πόστο, η έναρξη του εμφυλίου εκείνο το φθινόπωρο του 1943 στάθηκε ιδιαίτερα οδυνηρή αφού η σύλληψή του από το ελασίτικο τμήμα θα τον έφερνε πιθανόν μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα. Η παρουσία όμως κάποιου εβραίου αξιωματικού του Ε.Λ.Α.Σ. και η αναγνώριση στο πρόσωπό του παλιού του φίλου τον γλίτωσε από μια τέτοια πιθανότητα προσφέροντάς του και ως διέξοδο την επανακατάταξή του ως ελασίτη πλέον. Ο Δαβίδ Ναχμία πλήρωσε μεταπολεμικά, την μεταστροφή του και την στρατολόγησή του στον Ε.Λ.Α.Σ., με διώξεις και καθαίρεση του στρατιωτικού του βαθμού από το μεταβαρκιζιανό καθεστώς ¹⁰⁴. Σε κάποια άλλη τοποθεσία κάπου στα Τζουμέρκα, χειμώνα ή άνοιξη του 1944 όταν η συμφωνία της Πλάκας έδινε προσωρινά τέλος στην σύγκρουση, ο νεαρός Ιούδας Βαρούχ σε κάποια από τις μετακινήσεις του τμήματος του Ε.Δ.Ε.Σ. στο οποίο υπηρετούσε, ξεκόπηκε από τους υπόλοιπους. Με πλήρη έλλειψη προσανατολισμού και περιπλανώμενος για μέρες στα βουνά βρέθηκε στις εαμοκρατούμενες περιοχές των Τζουμέρκων όπου απόσπασμα του Ε.Λ.Α.Σ. τον συνέλαβε και τον έφερε στο χωριό Μηλιανά όπου ήταν η έδρα της Μεραρχίας με υπόνοια περί κατασκοπίας. Στην ανάκριση δήλωσε την ιδιότητά του και την καταγωγή του και όπως ήταν φυσικό, σε περιπτώσεις αμοιβαίας καχυποψίας, η κατάθεσή του δεν έγινε πιστευτή. Για καλή του τύχη δίπλα στην διοίκηση της Μεραρχίας και στο τυπογραφείο του Ε.Α.Μ. εργαζόταν ο αδελφός του Αβραάμ. Μετά την συνάντηση των αδελφών Βαρούχ και την επιβεβαίωση των λεγομένων του, ο Ιούδας αφέθηκε ελεύθερος.

Μερικούς μήνες αφότου οι Σαμουήλ Κοέν και Χαΐμ Μάτσας εντάχθηκαν

¹⁰⁴ Bowman, Jewish Resistance ,οπ , σελ 9

στο 15ο Σύνταγμα ως απλοί μαχητές και εφ' όσον τους δόθηκε μια πλημμελής και σύντομη εκπαίδευση στα όπλα, υπό την πίεση [Οκτώβριος 1943 - Μάρτιος 1944] των σοβαρών εξελίξεων στις ενδοαντιστασιακές σχέσεις και της έναρξης νέων εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών, συμμετείχαν με τους υπόλοιπους συμμαχητές τους στις ατέλειωτες και βασανιστικές εκείνες πορείες ελιγμών προκειμένου να διασπάσουν τους αλληπάλληλους κλοιούς των εχθρικών σχηματισμών. Με ελιγμούς σε δύο μέτωπα, και με τις αψιμαχίες σε καθημερινή βάση, ο Σαμουήλ Κοέν αφομοίωσε τον νέο του ρόλο ως αντάρτης. Μεσ στην παραζάλη όλων εκείνων των γεγονότων μένει ανεξίτηλα στη μνήμη η εμπειρία της πρώτης κατ' αντιπαράθεση σύγκρουσης με τον εχθρό. Έξω από το χωριό Λάβδανη, την άνοιξη του 1944, ως μέλος της δύναμης οπισθοφυλακής των ανταρτών καλύπτει τον υποχωρητικό ελιγμό του τάγματός του ¹⁰⁵. Στους επόμενους μήνες ο Σαμουήλ Κοέν ακολούθησε το τάγμα του και σε άλλες επιχειρήσεις. Κομματικά δεν εντάχθηκε ποτέ και παρά τις επαναλαμβανόμενες προτάσεις του κομματικού γραμματέα του λόχου του, επιδίωξε πάντα να είναι ένας απλός αντάρτης *ίσος μεταξύ ίσων* ¹⁰⁶.

Στην έκκληση του Σαμπαθάϊ Καμπιλή την 6η Μαρτίου 1944, για επιστροφή εκείνων των εβραιογιαννιωτών που είχαν ανέβει στο βουνό, οι μισοί από αυτούς ανταποκρίθηκαν, μετά και από τους εξαναγκασμούς των οικογενειών τους. Οι έντεκα πρώην αντάρτες την 25η Μαρτίου συγκεντρώθηκαν εκεί που βρίσκεται σήμερα η πλατεία Μαβίλη με τους υπόλοιπους Εβραίους της πόλης όπως πρόβλεπε η γερμανική διαταγή. Τα φορτηγά που άφηναν τα Γιάννενα, με τους 1850 εβραιογιαννιώτες, έπαιρναν μαζί τους και την ελπίδα μήπως κάτι άλλαζε την τελευταία

¹⁰⁵ Όπως αναφέρει στο βιβλίο του ο Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, Αιματοβαμμένο Εντελβαϊς, ο κύριος σύνδεσμος του Ζέρβα με τους Γερμανούς, ο αξιωματικός Σαράντης παρέδιδε στον κατακτητή πληροφορίες για τις μονάδες του ΕΛΑΣ, βόρεια των Ιωαννίνων. Βάση αυτών η Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση Θεσσαλονίκης κινητοποίησε δυνάμεις του 22ου Ορεινού Σ.Σ σε μια επιχείρηση διασφάλισης των οδών ανεφοδιασμού και υποχώρησης με την κωδική ονομασία «Ξεφτέρι», σελ 131-141. Συνέντευξη του Σάμ Κοέν στον γράφοντα στις 10-6-2011

¹⁰⁶ Εβδομήντα χρόνια μετά, στο μυαλό του εννενηντάχρονου πλέον Κοέν, τα ονόματα πολλών συμπολεμιστών του, με τους οποίους συνδέθηκε στις δυσκολίες και τους κινδύνους εκείνης της εποχής παραμένουν ζωνρά αποτυπωμένα και με χαρά τα ξαναθυμάται : όπως του ιταλού αντιφασίστα Armado, του διοικητή Αννίβα, του Νικολού του δασκάλου από το χωριό Καρίτσα, του λοχαγού του Γιώργου Ρέσιου, και άλλων πολλών. Συνέντευξη στον γράφοντα 10 Ιουνίου 2011

στιγμή. Οι Γερμανοί εξουδετέρωσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα την προπαγάνδα του Ε.Α.Μ. Με μαεστρία βγήκαν νικητές στο επικοινωνιακό πόλεμο σε εξαιρετικά δύσκολες και δυσοίωνες για αυτούς ώρες ¹⁰⁷. Ωστόσο η φάλαγγα πριν προλάβει να αφήσει τα Γιάννενα μέτρησε τον πρώτο δραπέτη. Ο δεκαεπτάχρονος Ελιασάφ Μάτσας κοντά στο Πέραμα βρήκε την ευκαιρία όταν η φάλαγγα σταμάτησε για λίγο, εξ αιτίας ενός κοπαδιού που διέσχισε τον δρόμο, να πηδήσει από το φορτηγό απαρατήρητος και όταν η πομπή των αυτοκινήτων ξεκίνησε κατευθύνθηκε προς το βουνό για να συναντήσει αντάρτες και προσχώρησε στον ΕΛΑΣ.

Τα φορτηγά μέσω Κατάρας έφτασαν στην Λάρισα. Εκεί θα περνούσαν λίγες ημέρες περιμένοντας την αμαξοστοιχία από την Αθήνα που θα τους μετέφερε στο Άουσβιτς. Από το στρατόπεδο της Λάρισας δώδεκα εβραιογιαννιώτες δραπετεύουν. Παρακολουθώντας την αναφορά που κάνει ο Γέσουα Μάτσας, στο βιβλίο του Micheal Matsa "The Illusion of Safety" για την αναγκαστική, αλλά σίγουρα σωτήρια παραμονή τους στο στρατόπεδο της Λάρισας, η αναμονή της μεγάλης αμαξοστοιχίας από την Αθήνα και η έλευση με τρόφιμα του Ερυθρού Σταυρού, έδωσε πολύτιμο χρόνο για να καταρτιστούν πρόχειροι σχεδιασμοί διαφυγής. Οι δώδεκα εκείνοι γιαννιωτοεβραίοι βρήκαν καταφύγιο στα κοντινά χωριά που ελέγχονταν από τις πολιτικές επιτροπές του Ε.Α.Μ. Θεσσαλίας¹⁰⁸. Όλοι οι δραπέτες προωθούνται προς την Ήπειρο και τα Τζουμέρκα. Ο Γέσουα Μάτσας, ο Μωϋσης Κατσάπας, ο Αβραάμ Σβόλη (Έμπης) και δύο άλλοι εντάχθηκαν στο 3/40 Σύνταγμα Ε.Λ.Α.Σ. όπου συμμετείχαν σε πολλές μάχες. Στις 17

¹⁰⁷ Μη ξεχνάμε ότι την ίδια περίοδο η Ήπειρος εκτός από ολιγάριθμες φρουρές στις πόλεις, με πολλούς μαχητικά αναξιόπιστους ιταλούς και αλβανούς «Hiwis», και την ύπαιθρο ουσιαστικά στα χέρια του ΕΔΕΣ, στο μεγαλύτερο μέρος και του ΕΛΑΣ, ήταν κυριολεκτικά αφύλακτη. Η 1η Ορεινή Μεραρχία (Entelweiss) που είχε την ευθύνη της περιοχής είχε αναχωρήσει για εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην Γιουγκοσλαβία. Θα επέστρεφε πολύ αργότερα τον Ιούνιο του 1944.

¹⁰⁸ Τα έντεκα αυτά ονόματα που διασώζει η ιστορία ήταν: Αμουέλ Μέϊρ (Amuel Meir), Αβραάμ (Έμπης) Σβόλη (Abraham Embi Svolis), Μωϋσης Μιγιωνής (Mosis Miyonis), Γέσουα Μάτσας (Yeshua Matsas), Μηνάς Χατζόπουλος (Minas Hatzopoulos), Ιακώβ Γκερσόν (Jacob Gerson), Ιωσήφ Βαλαΐ (Joseph Balais), Μωϋσης Κατσαπάς (Moshe Katsapas), Σολομών Μάτσας (Solomon Matsas), Σόλομων Κοέν (Solomon Cohen), Αβραάμ Μιχαήλ Ματαθίας (Abraham Micheal Matathias), Σαμ Μέϊρ (Sam Meyer). Από τους προαναφερθέντες μόνο ο τελευταίος, ο Σάμ Μέϊρ δέχθηκε την υποστήριξη του ΕΑΜ μόνο για να περάσει τον πόλεμο και κρύφτηκε στις γραμμές του από ανάγκη. Υπήρξε κριτικός απέναντι στο ΕΑΜ και την πολιτική του. Βλ ο.π The Illusion of Safety, σελ 412-418

Ιουλίου και ενώ τέσσερις ημέρες πριν είχε προηγηθεί η μεγάλη μάχη της Αμφιλοχίας, ξεσπά άγρια μάχη με τους Γερμανούς στο Πέτα δίπλα στην Άρτα. Οι αντάρτες μεταξύ αυτών και οι εβραίοι μαχητές του 3/40 όπως και ο Γέσουα Μάτσας, πολεμούν στην πρώτη γραμμή. Ο σκληρός νόμος του πολέμου όπως και η μανία της εκδίκησης δεν αφήνει περιθώρια για συμπόνιες μεταξύ των αντιπάλων ¹⁰⁹.

Την σταδιακή απελευθέρωση της Ηπείρου την βιώνουν οι εβραίοι αντάρτες με ποικίλα συναισθήματα στα οποία κυριαρχεί η πίκρα, για την ερήμωση των εβραϊκών συνοικισμών, την απουσία της εβραϊκής δραστηριότητας, την αγωνία για την τύχη των προσφύγων προσώπων, η μοναξιά και η αναπόληση. Η Πρέβεζα ελευθερώνεται από τμήματα του ΕΔΕΣ το πρωί της 19ης Σεπτεμβρίου, την μεθεπόμενη 21η ήρθε η σειρά της Άρτας. Η πρωτεύουσα της πολύπαθης Ηπείρου ακολούθησε δύο μέρες αργότερα. Την γιορτινή ατμόσφαιρα συνόδευαν και οι συνεννοήσεις μεταξύ Ε.Α.Μ. και Ε.Ο.Ε.Α. για τα ζητήματα της επανόδου προσφύγων στις εστίες τους, τα όρια επέκτασης των αντάρτικων σχηματισμών καθώς και το ζήτημα της ελεύθερης κυκλοφορίας. Την πόλη του τα Ιωάννινα έβλεπε και ο Σαμουήλ Κοέν από τα ριζά του βουνού απέναντι από τη λίμνη και νοσταλγούσε να την επισκεφθεί ένα χρόνο μετά τα γεγονότα του προηγούμενου έτους. Η ευκαιρία του δόθηκε όταν όπως θυμάται *"..συμφωνήθηκε ένας αριθμός ανδρών του ΕΛΑΣ να μπει μέσα. Η είσοδος ελεγχόταν από το φρουραρχείο του ΕΔΕΣ. Έφθασα στο χωριό Ελεούσα προκειμένου να μπώ στα Γιάννενα να δω το σπίτι μου ή ότι απέμεινε από αυτό. Με συνοδεία εδαισιτών, αλλά οπλισμένος, πήγα στο φρουραρχείο για να πάρω την άδεια παραμονής..."* ¹¹⁰.

Δύο μήνες μετά την οριστική αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων κατοχή από τη Δυτική Ελλάδα και την Ήπειρο και το σύντομο άνεμο αισιοδοξίας, αλλά και αβεβαιότητας, που έφερναν τα επακόλουθα της συζήτησης για σύστασης κυβέρνησης εθνικής ενότητας, η απόφαση της κυβέρνησης για διάλυση των αντάρτικων σχηματισμών, η παραίτηση των εαμικών υπουργών και η έναρξη των Δεκεμβριανών στην Αθήνα, το μέτωπο της Ήπειρου ξαναπέρνει φωτιά. Τρεις

¹⁰⁹ Matsas, ο.π., σελ 316, επίσης Κώστας Βάγιας, ο.π., σελ 251

¹¹⁰ Συνέντευξη στον γράφοντα 10 Ιουνίου 2011

μεραρχίες του Ε.Λ.Α.Σ. συγκεντρώνονται απέναντι στις δυνάμεις του Ε.Δ.Ε.Σ. και με το δάκτυλο στη σκανδάλη αναμένουν τη διαταγή έναρξης του ξεκαθαρίσματος των «παλαιών λογαριασμών». Στις 21 Δεκεμβρίου ξεσπούν πεισματώδεις συγκρούσεις σ' ολόκληρη την έκταση της Ηπείρου. Από τα Πέντε Αλώνια – Μάρμαρα – Ιωάννινα μέχρι Συρράκο – Βουλγαρέλι – Κομπότι – Πέτα – Άρτα επιτιθέμενοι και αμυνόμενοι πολεμούν με φανατισμό. Στις 22 Δεκεμβρίου αποχωρούν τα εδεδείκτα τμήματα από την πόλη της Άρτας προς Πρέβεζα υπό την κάλυψη των Βρετανών και ο Ε.Λ.Α.Σ μπαίνει στην πόλη. Στις 24 Δεκεμβρίου 1944, μετά από σύντομες αλλά και σφοδρές μάχες με τον Ε.Δ.Ε.Σ. τμήματα της 8ης και 9ης Μεραρχίας του Ε.Λ.Α.Σ. μπαίνουν και στα Γιάννενα θέτοντας την πρωτεύουσα της Ηπείρου για πρώτη φορά υπό τον έλεγχό τους και αναγκάζοντας τον Ζέρβα να υποχωρήσει δυτικότερα, μαζί με πολλούς ομήρους, προς Ηγουμενίτσα. Η εναπομείναντα δύναμη του Ε.Δ.Ε.Σ περίπου 2.500 αντάρτες και πολλοί πρόσφυγες με τη βοήθεια αγγλικών πολεμικών πλοίων καταφεύγουν στην Κέρκυρα. Έτσι λήγει ο τρίτος και τελευταίος γύρος συγκρούσεων στην Ήπειρο που δίχασαν τον κόσμο της. Ανάμεσα στους ελασίτες που μπαίνουν στα Γιάννενα, την Άρτα, βρίσκονται και οι περισσότεροι από τους εβραίους του Ε.Λ.Α.Σ. Στην αντίπερα όχθη ανάμεσα στους ηττημένους εδεδείκτες που αναχωρούν εσπευσμένα για την Κέρκυρα είναι και ο βαριά τραυματίας Δαυίδ Χατζή από την Άρτα, ο οποίος υπέκυψε στα τραύματά του.

Επίλογος

Μόλις ο Ε.Λ.Α.Σ. εγκαταστάθηκε στις περιοχές που εγκατέλειψε ο αντίπαλος έλαβε μέτρα που αφορούσαν την διασφάλιση των συγκεντρωμένων εβραϊκών περιουσιών που φυλάσσονταν σε αποθήκες, τα αρχεία του υποθηκοφυλακείου με τα ακίνητα των εβραϊκών περιουσιών και η παροχή χρηματικής βοήθειας σε εβραϊκές οικογένειες που επιβίωσαν. Για το πρώτο μέτρο η διοίκηση του Ε.Λ.Α.Σ. ανέθεσε σε εβραίους αντάρτες την ευθύνη φύλαξης των αντικειμένων που είχαν απομείνει ¹¹¹. Για το μέτρο δε της διαφύλαξης των αρχείων του υποθηκοφυλακείου, το οποίο ήταν ένα σύνθετο ζήτημα, ελήφθησαν επιπρόσθετα μέτρα για αποφυγή απωλειών ή καταστροφής όπου την ευθύνη φύλαξης και πάλι την ανέλαβαν εβραίοι αντάρτες. Τα μέτρα όμως ήταν κόκκος άμμου στο πλήθος αυθαιρεσιών και παράνομων πράξεων που συνόδευσαν την εκτόπιση ¹¹². Χωρίς νόημα υπήρξε και το τρίτο μέτρο εφόσον εκείνη την περίοδο κανένας εβραίος δεν είχε ακόμα γυρίσει από το Άουσβιτς αλλά και καμία οικογένεια δεν είχε απομείνει στην γύρω περιοχή. Κατά μια πληροφορία, προερχόμενη από τον Μιχαήλ Μάτσα, το Ε.Α.Μ. παρέδωσε τριάντα λίρες σε όσους γιαννωτοεβραίους βρήκε. Ο ίδιος μιλά ότι παρέλαβε μέρος αυτού του ποσού όταν επέστρεψε από τα βουνά του Αγρινίου όπου κρυβόταν, στα

¹¹¹ Τα ελάχιστα άνευ αξίας αντικείμενα λίγο πριν την αποχώρηση του ΕΛΑΣ από τα Γιάννενα τον Φλεβάρη του 1945, κλιμάκιο του Ε.Α.Μ. τα μετέφερε στην Αλβανία. Κατά μια εκδοχή (Sam Meyer) αποτέλεσαν πρόπλασμα υλικής ενίσχυσης του ΚΚΕ για να ξεκινήσει τον δεύτερο γύρο για την κατάκτηση της εξουσίας. Βλέπε Christoph Sch. Gustavus, ο.π., σελ 258 και Micheal Matsas, ο.π., σελ 202. Μέσα από το καθημερινό όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής ΕΑΜ Γιαννίνων «Αγωνιστής», σε σωζόμενα φύλλα της περιόδου Μαρτίου 1944 ως Οκτώβριος 1946 η εφημερίδα προβάλλει συχνά πυκνά το ζήτημα των περιουσιών, βλ περιοδικό ΠΟΛΙΤΗΣ, Ο Διωγμός των Γιαννιτών Εβραίων, οπ, σελίδα 31.

¹¹² Γεγονός ότι ήδη από τον Οκτώβριο του 1944, ο πρόεδρος εφετών των Ιωαννίνων Πέτρος Λαμπρινάκος εξέφραζε τις ανησυχίες του διότι: «...η ενταύθα εβραϊκή περιουσία αποτελεί μέγιστον πειρασμόν δια τα άνω στοιχεία (τα έχοντα δοσοληψία με τη δικαιοσύνη- σημείωση του γράφοντα) την περιπλοκή δε του ζητήματος της εβραϊκής περιουσίας δια της αρπαγής αυτής, ή και της απόπειρας αρπαγής της, υπό των άνω στοιχείων και άλλων, πλείστοι επιθυμούσι...». Παράγοντες της γιαννιώτικης (και όχι μόνο!!) κοινωνίας, φίλοι και γνωστοί των Αρχών απέκτησαν ειδικά δικαιώματα ως προς τις εγκαταλειφθείσες περιουσίες. βλέπε Εταιρεία Μελετών Ελληνικού Εβραϊσμού, σελ 65-69

Γιάννενα¹¹³ .

Η κατοχή της Ηπείρου από τον Ε.Λ.Α.Σ διήρκησε ώσπου η συμφωνία της Βάρκιζας να βρει την εφαρμογή της και να αναπτυχθούν τα πρώτα τμήματα της εθνοφυλακής. Η παράδοση των όπλων, το αναγκαστικό απολυτήριο από τις τάξεις του Ε.Λ.Α.Σ. επέδρασε στον ψυχισμό αξιωματικών και μαχητών, χριστιανών και εβραίων ανταρτών , αντρών και γυναικών, *"...μας βρήκε (σ.σ. η συμφωνία της Βάρκιζας) κοντά στα Γιάννενα. Κατανλιστήκαμε στο χάνι του Γκάβα όπου τη νύχτα που μεσολάβησε άρχισαν οι διαρροές των ανταρτών που κινούσαν για τα χωριά τους. Παράτησα το όπλο και χώθηκα στην πόλη να βρώ καταφύγιο σε κανένα σπίτι φίλου ή στα εγκαταλελειμμένα εβραϊκά σπίτια"*, θυμάται ο Σάμουηλ Κοέν την τελευταία νύχτα του ως αντάρτης.

Για πολλούς εβραίους που συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα οι εμφυλιοπολεμικές περιπέτειες που ταλάνισαν την χώρα την επόμενη τετραετία, πέρασαν άνευ συνεπειών. Για κάποιους στάθηκαν μοιραίες όπως του πρώην αντάρτη Ιωσήφ Βαλαΐ όπου παρακρατικοί τον σκότωσαν στο σπίτι του γιατί δεν ομολόγησε για κρυμμένα όπλα ή την περίπτωση του αρτινού εβραίου και πρωτοπαλίκਾਰου του Άρη Βελουχιώτη, Σάββα Ίωση που εκτελέστηκε κατά τον εμφύλιο. Άλλοι γνώρισαν φυλακές και εκτοπίσεις σε ξερονήσια και τόπους βασανιστηρίων. Ο Αβραάμ Έμπης Σβόλη γνώρισε το κολαστήριο της Μακρονήσου, παίρνοντας αυτός όπως και άλλοι το πικρό μερίδιο "συνυπευθυνότητας" της ανάμειξης τους στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Ακόμα περισσότεροι προτίμησαν να ταξιδέψουν στο Ισραήλ , να αφήσουν την σπαρασσόμενη πατρίδα , και να μαζέψουν στις αποσκευές τους τα λιγοστά υπάρχοντα και την πικρία της εν μέρει αναγκαστικής αποδημίας τους.

Στην Ελλάδα υπήρχε μια παλαιά πεποίθηση, υπό την επίδραση και επιρροή εκκλησιαστικών κύκλων αλλά και αντισιωνιστικών παραγόντων και

¹¹³ «...ένας από αυτούς (εννοεί του ΕΑΜ) παρέδωσε στην μητέρα μου ένα παλιό γούνινο παλτό και μια χειροποίητη κουβέρτα. Τα 28 περίπου κιλά χρυσό των κατασχεθέντων αντικειμένων, σε λουλακί σάκους, μας δόθηκαν (εννοεί στους εναπομείναντες Εβραίους των Ιωαννίνων) χωρίς να ξέρουμε τι να τα κάνουμε...» συνέντευξη του Μιχαήλ Μάτσα στην ερευνήτρια Ράσελ Ντάλβεν, Rachel Dalven «*Hatas eftexa, The Holocaust in Janina Greece*», Journal of Modern Greek Studies , May 1984, pg 51

πεποιθήσεων, ότι το Έλληνας και το Εβραίος δεν χωρούν στην ίδια λέξη. Παρά την γνώση που αποκόμιζαν οι χριστιανοί συμπατριώτες για τους ελληνοεβραίους, ιδίως για τους Ρωμανιώτες, κατά την διάρκεια των καθημερινών τους συναλλαγών, ο φθόνος, η αποστροφή και ο εμπαιγμός άντεχε στον χρόνο και δημιουργούσε συσπειρώσεις και αποκλεισμούς μεταξύ των ανθρώπων μιας ευρύτερης τοπικής κοινότητας. Πολλά από τα εναπομείναντα στερεότυπα, η Αντίσταση τα σύνθλιψε. Ήταν μια κατάκτηση του απλού ανθρώπου, ο οποίος μοιραζόταν επί ίσοις όρους την σκληρή και ριψοκίνδυνη ζωή του αντάρτη.

Δυστυχώς, την γνώση που αποκομίσαμε ως λαός αλλά και ως επιστημονικές κοινότητες για την θέση των ελληνοεβραίων συμπατριωτών μας την περίοδο της κατοχής, την χαρακτηρίζει μόνο η μια πλευρά της αληθινής ιστορίας τους. Εκείνης που έχει να κάνει με τον Εκτοπισμό, το Ολοκαύτωμα και της αθρόας και πειθήνιας θυματοποίησή τους από τον ναζισμό. Παραγνωρίζεται έτσι με τον πιο αβίαστο και συνάμα ανιστόρητο τρόπο μια πλευρά της αγωνιστικής ανάτασης των εβραίων της περιόδου εκείνης. Ο ρόλος τους όπου και αν βρέθηκαν, από τα κρεματόρια του τρόμου και την θρυλική εξέγερση των ελλήνων εβραίων στο Άουσβιτς (7 Οκτωβρίου 1944) μέχρι την συμμετοχής τους στην Αντίσταση, ήταν ουσιώδης ¹¹⁴. Το αποδεικνύουν τα ιστορικά τεκμήρια τόσο σε ελληνικό επίπεδο όσο και σε ευρωπαϊκό. Στην Ελλάδα μάλιστα η ανώτερη εκπαιδευτική κατάρτιση πολλών εβραίων που εντάχθηκαν στο Ε.Α.Μ. και που με τον ένα ή άλλο τρόπο ενίσχυσαν την προσπάθεια της κυβέρνησης του "βουνού" σε αυτοδιοικητικό πλαίσιο ή σε ακόμα πιο

¹¹⁴ Τον ύστερο αγώνα τους έδωσαν οι Έλληνες εβραίοι στην μοναδική περίπτωση εξέγερσης στα κρεματόρια του Άουσβιτς. Για τον ακάματο μελετητή του εβραϊκού Ολοκαυτώματος Μάριο Σούση η εξέγερση των 300 Εβραίων, συμπεριλαμβανομένων και 70 Ελλήνων εβραίων, του Ζοντερκομάντο και του Κρεματορίου IV είναι από μόνη της μια τρανή απόδειξη ότι : *«Τα αδέρφια μας, οι γονείς μας, οι παππούδες μας, δεν χάθηκαν άβουλα και μοιρολατρικά αλλά χάριν της αγάπης και του σεβασμού προς την οικογένεια, γι' αυτό και ξεκληρίστηκαν ολόκληρες οικογένειες ομαδικώς ...Αποκορύφωμα αυτής της αντίδρασης (σημ. που δεν γνώριζε μοιρολατρία) είναι η «Εξέγερση των Ελλήνων στο Άουσβιτς» η μοναδική ένοπλη και μαζική αντίσταση που έγινε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης»*. Για την ιστορία να αναφέρουμε ότι από τους σημαντικότερους παράγοντες της εξέγερσης ήταν ο αξιωματικός του ελληνικού στρατού Αλβέρτο Ερρέρα, ο Ζάκ Σούσης με καταγωγή από την Άρτα και ότι συμμετείχαν περίπου 15 Εβραίοι της Ηπείρου. Μάριος Σούσης, *Η Εξέγερση των Ελλήνων Εβραίων στο Άουσβιτς* στις 7 Οκτωβρίου 1944, έκδοση Σύλλογος Απογόνων Θυμάτων Ολοκαυτώματος, Αθήνα 2011.

περίπλοκα ζητήματα διασυμμαχικών θεμάτων, αξίζει ιδιαίτερης μνείας και προσοχής. Η ιστορία των Εβραίων αντιστασιακών, εκτός από αιώνιο μάθημα συλλογικής αξιοπρέπειας και αρετής απέναντι στον όλεθρο, εκπέμπει ένα πανανθρώπινο και διαχρονικό μήνυμα ζωής: σε κείνα τα δύσκολα χρόνια, στη ρητορική του μίσους και του αποκλεισμού που κήρυτταν οι ναζί και οι δωσίλογοι, η Αντίσταση απαντούσε με το μαγικό σύνθημα της ενσωμάτωσης, αποκαλούσε αδέρφια όλους τους κατατρεγμένους και τους πρόσφερε όχι μόνο προστασία, αλλά και την επιλογή της μάχης. Ήταν ένα σπάνιο φαινόμενο αγωνιστικής αλληλεγγύης που κωδικοποιήθηκε στην ελληνική γλώσσα με μια λέξη βαριά σαν ιστορία: «**Συναγωνιστής**».

Ο Ιωσήφ Μάτσας , αντάρτης του Ε.Λ.Α.Σ. Ηπείρου, υπολογίζει σε 650 μαχητές-αντάρτες τους εβραίους έλληνες την περίοδο της κατοχής. Ο ξάδελφός του Μιχαήλ Μάτσας κάνει λόγο για πολύ περισσότερους ¹¹⁵. Τουλάχιστον 63 Εβραίοι έπεσαν πολεμώντας ως αντάρτες και 76 ακόμα εκτελέστηκαν σε αντίποινα ή εκκαθαριστικές επιχειρήσεις την περίοδο 1941-44. Μετά τον Εμφύλιο τηρήθηκε μια μάλλον μετριοπαθής στάση απέναντι στους Εβραίους που είχαν ενταχθεί στο αριστερό ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ωστόσο αρκετοί φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν, καταδικάστηκαν σε θάνατο – πέντε εκτελέστηκαν με αποφάσεις Στρατοδικείου.

Από τους ως τώρα υπολογισμούς μας στην Ήπειρο συμπαρατάχθηκαν με το ένοπλο αντιστασιακό κίνημα λίγο λιγότεροι από σαράντα . Πέρα όμως από τους αριθμούς οι έλληνες ετερόθρησκοι αντάρτες βρήκαν στο πρόσωπο των εβραίων συναγωνιστών τους μαχητικούς αγωνιστές , των οποίων η αφομοιωμένη προηγούμενη στρατιωτική εμπειρία του αλβανικού μετώπου, το δηλωμένο αντιναζιστικό μίσος τους, όσο και η βέβαιη απηνής καταδίωξή τους από τους Γερμανούς τους καθιστούσαν περισσότερο σταθερούς αλλά και αφοσιωμένους στα ιδανικά της Αντίστασης , αγωνιστές. Το πιστοποιεί εξάλλου και το θλιβερό ποσοστό απωλειών του 86% του συνολικού εβραϊκού πληθυσμού στη Ελλάδα , ποσοστό απωλειών από τα μεγαλύτερα στην Ευρώπη. Για τον τρόπο που οι αγωνιζόμενοι στα βουνά της Ηπείρου, αλλά και όλης της χώρας, εβραίοι αντάρτες όλων των αντιστασιακών οργανώσεων, αντιλαμβάνονταν το καθήκον της αντίστασης

¹¹⁵ Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, οπ , σελίδα xxiii

απέναντι στον κατακτητή, τα λόγια του Ιωσήφ Μάτσα, μάλλον θα αντιπροσώπευε όλους εκείνους που ως "...εβραίοι αντιστασιακοί που πολεμήσαμε τον εχθρό, είχαμε την τεράστια ικανοποίηση να εκδικηθούμε τον άδικο χαμό του λαού μας και κατά την περίοδο της Κατοχής ήμασταν περήφανοι που ποτέ δεν παραδοθήκαμε ούτε υποταχθήκαμε στη θέληση των Γερμανών . Διαφυλάξαμε τη σωματική και ψυχική μας ακεραιότητα, αλλά πληρώσαμε γι ' αυτές με μεγάλες θυσίες" ¹¹⁶. Αυτά τα ελληνόπουλα παιδιά του Ισραήλ τάχθηκαν απέναντι σε θρησκόληπτες αγκυλώσεις και εξαναγκασμούς ανάβοντας φανούς θέλησης ζωής όπως λέει ο ποιητής :

«...στα αραχνιασμένα σας «Ταλμούδ» τα παλαιϊκά σκυφτοί- η κάθε σκλάβας σας ψυχή παθιάζει αναζητεί να μάθει τι γράφει το Τορά μας. Μα αν τυφλωμένη απ' την παλιά, ξεθωριασμένη πίστη, στου χρόνου το περπάτημα – δεν το 'νιωσες ;– εσβύστη η αρχαία λυχνία . Καινούργιο φως στην στράτα μας μπροστά. Και το γοργοξετύλιγμα ζωής πια δε ζητά να βρεί τι γράφει το Τορά μας.

Ω αδέλφι που σε μάγεψε το αρχαίο σου –« μεγαλείο», της ζωής να ξεφυλλίσουμε το ζωντανό βιβλίο έλα – εκεί μέσα θε να βρεις πυρογραμμένο κάτι – με του δυνάστη το ραβδί, με τα δεσμά του Εργάτη – φριχτό, που δεν εγράφηκε από το Τορά μας. ¹¹⁷

¹¹⁶ Εκδόσεις Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, «Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941-1944, Εγχειρίδιο Μελέτης», Αθήνα 2005, σελ 35

¹¹⁷ ποίηση Γιόσεφ Ελιγιά , Το Τορά μας

Πηγές

Συνεντεύξεις

- Σαμουήλ Κοέν , 10-6-2011
- Στέλλα Μορδοχάϊ Μιγιωνή, 10-6-2011
- Τζών Καλέφ-Εζρά , 10-6-2011
- Καραβασίλης Κωνσταντίνος , 13-6-2011

Βιβλιογραφία

Πέτρος Αποστολίδης , *Όσα Θυμάμαι 1900-1969*, τόμος Α&Β, εκδόσεις Κέδρος , Αθήνα 1981-1983

Κώστας Χαρίλ. Βάγιας, *Η Άρτα του πολέμου και της κατοχής*, έκδοση μουσικοφιλολογικού συλλόγου "Ο Σκουφάς", Άρτα 2004

Οντέτ Βαρών - Βασάρ , *"Η Ενυλικίωση μιας Γενιάς"*, Νέοι και Νέες στην κατοχή και στην αντίσταση, εκδόσεις βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ , Αθήνα 2009

Βαγγέλης Τζούκας, *Οι Οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο 1942-1944, τοπικότητα και πολιτική ένταξη*, σελ 30-34, εκδ. βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ , Αθήνα 2013.

Στράτος Δόρδανας, *"Το Αίμα των Αθώων"* , Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στην Μακεδονία 1941-1944, πρόλογος Στάθης Καλύβας, Νίκος Μαραντζίδης, εκδόσεις βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Αθήνα 2007

Μιχάλης Κοκολάκης, *Το Ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι , χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003

Ελένη Κουρμαντζή, *Γιωσέφ Ελιγιά -Σαμπεθαΐ Καμπιλή, Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική ισραηλίτικη κοινότητα Ιωαννίνων*, "Δωδώνη" : Φιλολογία τόμος ΚΒ' (1993) , Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000

Χέρμαν Φράνκ Μάγερ , *"Αιματοβαμμένο Εντελβαϊς" "Η 1η ΟΡΕΙΝΗ ΜΕΡΑΡΧΙΑ , ΤΟ 22ο ΟΡΕΙΝΟ ΣΩΜΑ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1943-44, Τόμοι Α και Β*, μτφ Γιάννης Μυλωνόπουλος, εκδόσεις βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ, Αθήνα 2009

Mark Mazower , *"Στην Ελλάδα του Χίτλερ"*, η εμπειρία της Κατοχής , μτφ Κώστας Κουρεμένος , εκδόσεις Αλεξάνδρεια , Αθήνα 1994

Μουσής Μιχαήλ Μπουρλάς, *Έλληνας, Εβραίος, και αριστερός*, επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, εκδόσεις Νησίδες , Θεσσαλονίκη 2000.

Νάχμαν Εντυχία, *Γιάννενα - Ταξίδι στο Παρελθόν*, εκδόσεις Talos Press, 1996

Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μτφ Αικατ.Χαλμούκου, εκδόσεις Κέρδος, έκδοση στα ελληνικά 2006.

Γεώργιος Α. Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδας, Αθήνα 2005.

Μάριος Σούσης, *Η Εξέγερση των Ελλήνων Εβραίων στο Άουσβιτς στις 7 Οκτωβρίου 1944*, αναφορά στα γεγονότα της εξέγερσης, έκδοση "Σύλλογος Απογόνων Θυμάτων Ολοκαυτώματος"

Δημ.Φιλιππίης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός, Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο, πρόλογος Προκόπης Παπαστράτης*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010

Christoph U. Schminck-Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II - ιταλοί και γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, εκδόσεις Ισνάφι, Γιάννενα 2008.

Πιέρ-Αντρέ Ταγκνέφ, *Τι είναι αντισημιτισμός;*, μτφ Αναστασία Ηλιαδέλη - Ανδρέας Πανταζόπουλος, εκδόσεις ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 2011.

Χάγκεν Φλάϊσερ, *"Στέμμα και Σβάστικά"*, *Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944, Τόμοι Α και Β*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995.

"Η Ελλάδα '36- '49", *Από την Δικτατορία στον Εμφύλιο - τομές και συνέχειες*, συλλογικός τόμος, επιμέλεια Χάγκεν Φλάϊσερ, τέταρτη έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003.

"Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος", *Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940-1950*, συλλογικός τόμος, επιμέλεια Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Δ.Σφήκας, εκδόσεις Παρασκήνιο, Αθήνα 2010.

Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμέλεια Ρίκα Μπενβενίστε, εκδόσεις Βάνια, Θεσσαλονίκη 1988.

Δημήτρης Ψαρράς, *Το μπεστ σέλερ του μίσους, Τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών» στην Ελλάδα, 1920-2013*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013

Βάσου Γεωργίου, *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-44*, εκδόσεις Αυλός, Αθήνα 1979

Steven B. Bowman, *The Agony of Greek Jews 1940-1945*, Stanford University Press, Stanford California, 2009.

Steven B. Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Vallentine Mitchell, London-Portland, 2006.

K.E. Fleming, *Greece, A Jewish History*, Princeton University Press - Princeton and Oxford., 2008.

Περιοδικά – Εφημερίδες

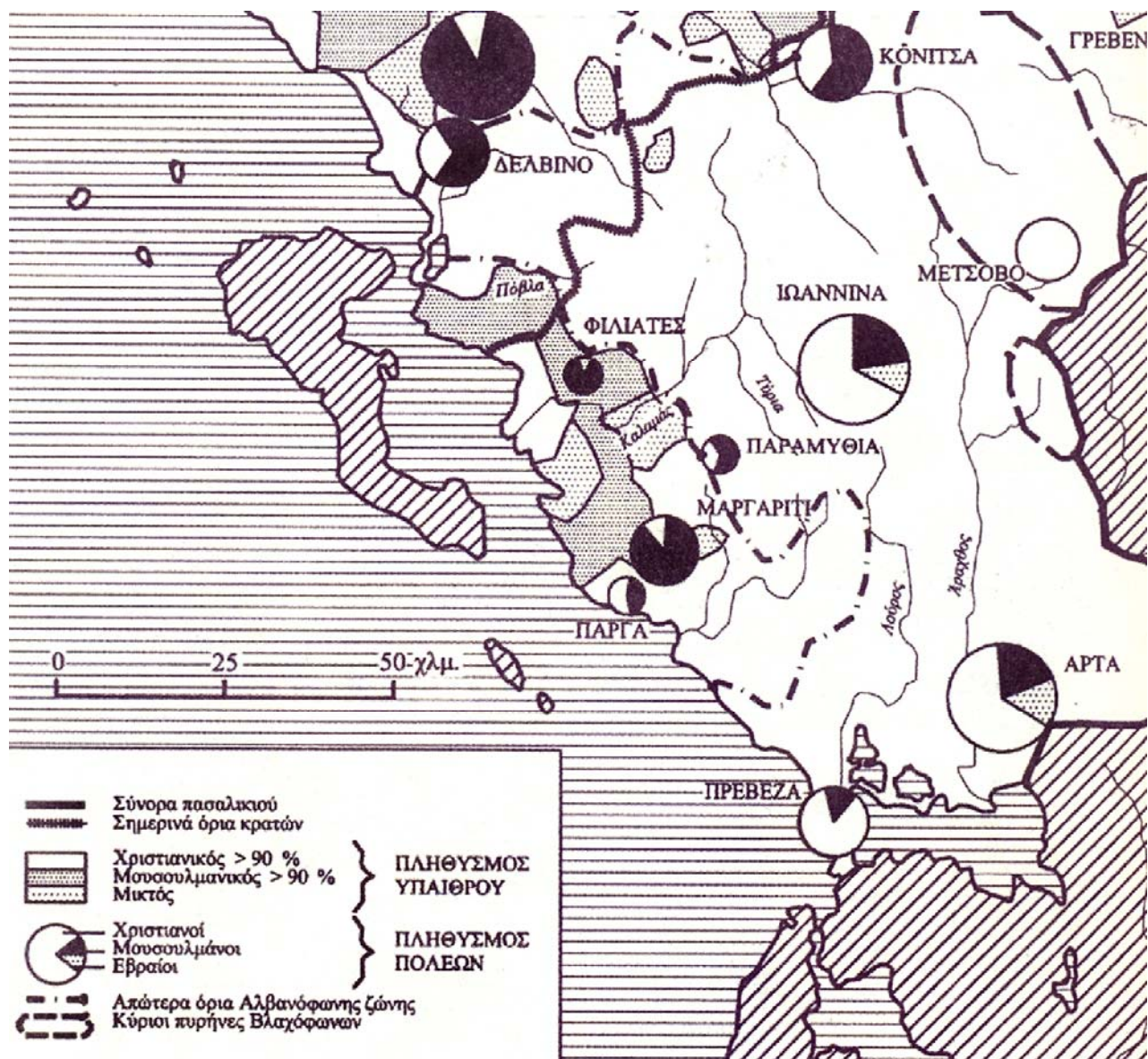
Εφημερίδες Ηπειρωτικός Αγών, αρ. φύλλου 21611 (30-5-2007), αρ. φύλλου 21579 (8-4-2007), αρ. φύλλου 21153 (28-7-2005)

Περιοδικό ANTI (Δεπαπενθήμερη πολιτική επιθεώρηση), περίοδος Β', τεύχος 179, Παρασκευή 5 Ιουνίου 1981. "ΓΙΑΝΝΕΝΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑ"

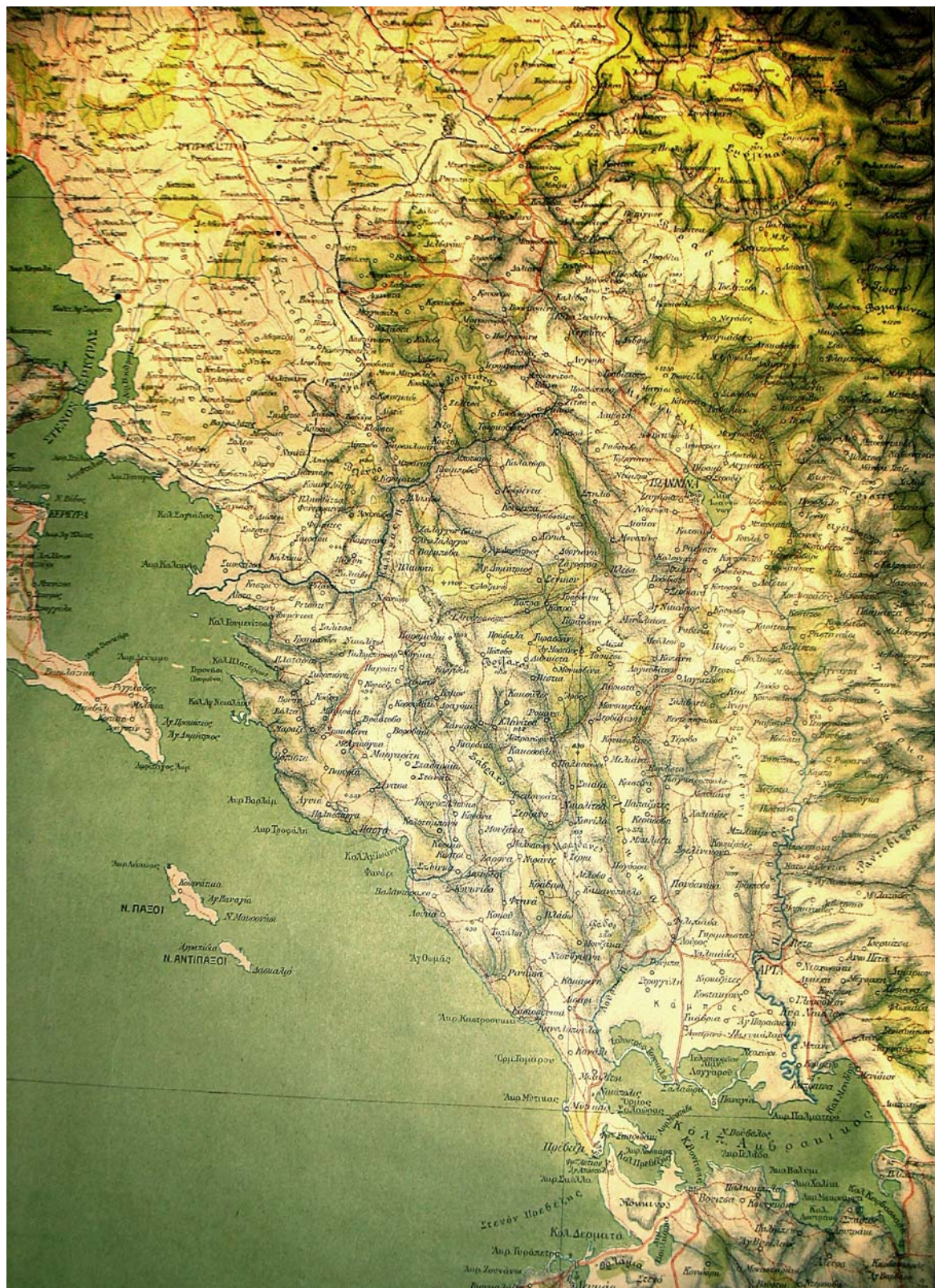
Εκδόσεις Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, "Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 1941-1944, Εγχειρίδιο Μελέτης", Αθήνα 2005

Περιοδικό Χρονικά, αρ. φύλλου 195, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2005

Α' Παράρτημα

Β' Παράρτημα

Γ. Παράρτημα

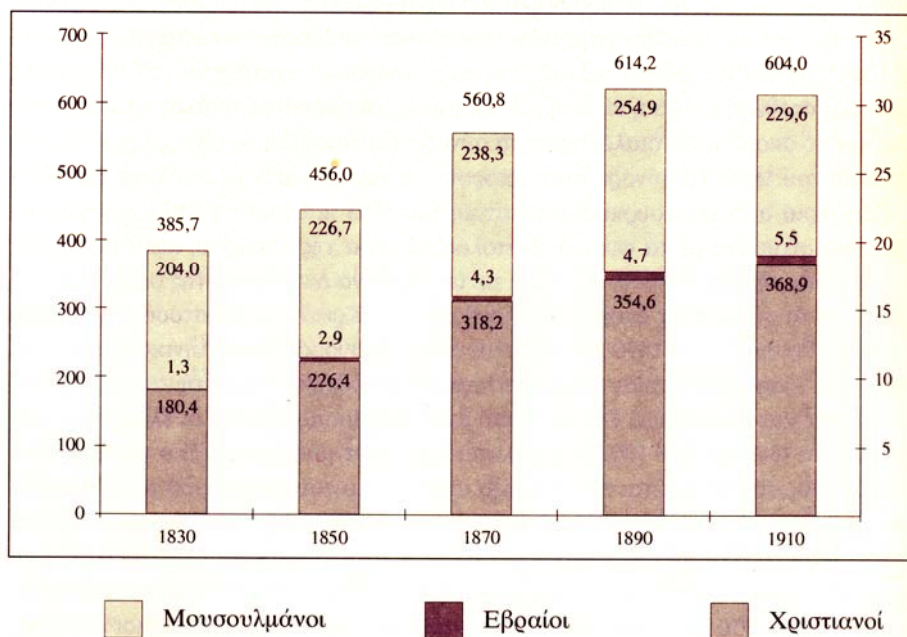
Δ. Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ16

Εξέλιξη του συνολικού πληθυσμού της Ηπείρου, 1830-1910

πληθυσμός (χιλιάδες)

πυκνότητα (κάτοικοι ανά τ.χ.)

Πηγές: Βλ. παραπάνω, Πίνακας Γ15· τα στοιχεία του έχουν αναχθεί εδώ στα σύνορα του 1890.

Συνέντευξη

Κοέν Σαμουήλ 87 ετών και Μιλιονί Στέλλα 84 ετών

Άννας Κομνηνής 7 – Γιάννενα

T.K. 45 221

Ημερομηνία συνέντευξης : 10 Ιουνίου 2010

Ερώτηση: Είχατε προπολεμικά ως οικογένεια κάποια πολιτική τοποθέτηση ή είχε αναμειχθεί ενεργά κάποιο μέλος της οικογενείας σας με την πολιτική γενικώς;

Απάντηση: Όχι. Κοιτάζαμε μόνο τη δουλειά μας και τη ζωή την καθημερινή.

Ερώτηση: Υπήρχε προηγούμενη σχέση με αντιστασιακές οργανώσεις; Σας είχε πλησιάσει η αντίσταση πριν τους εκτοπισμούς;

Απάντηση: Όχι. Η κοινότητα ζούσε πλήρως απομονωμένη από τον έξω κόσμο. Ήταν ένα μέτρο «προφύλαξης» της κοινότητας από μέρους του Καμπιλή. Δεν γνώριζαν ούτε ποιος ήταν ο ΕΔΕΣ ή ο ΕΛΑΣ και ιδιαίτερα τις γυναίκες τις έκλειναν από νωρίς στο σπίτι. Ο Καμπιλή τους διαβεβαίωνε ότι οι Γερμανοί δεν θα τους πειράξουν και η κοινότητα θα δίνει από τα περιουσιακά στοιχεία της προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια των ναζί.

(Στην συζήτηση μπαίνει και η Στέλλα Μιλιονί) Την οικογένεια δεν τολμούσες να την αμφισβητήσεις. Παιδιά ήμασταν, άκακα, πώς να σας το πω, παιδιά χωρίς κατήχηση. Φοβόντουσαν να μιλήσουν μπροστά μας. Μας κλείναμε σαν τα ποντίκια από τις 6-7 η ώρα όταν ερχόντουσαν οι άντρες στο σπίτι.

Ερώτηση : Για τους εκτοπισμούς στη Θεσσαλονίκη, μιλάγατε στο σπίτι;

Απάντηση : (Στέλλα Μιλιονί) Όχι εμείς τα κορίτσια δεν το μάθαμε, μπροστά μας δεν το λέγανε, τα αγόρια μπορεί να το ξέρανε, ήταν όλη μέρα στο δρόμο, αλλά εμείς δεν το γνωρίζαμε.

Ερώτηση : Πως αντιμετώπισαν του Γερμανούς οι υπεύθυνοι της κοινότητας;

Απάντηση: Όταν ήρθαν οι Γερμανοί στην πόλη μας, οι υπεύθυνοι της κοινότητας άνοιξαν τα αρχεία της κοινότητας όταν μας το ζήτησαν για να μην τους προκαλέσουμε. Φοβόμασταν τις συνέπειες, αλλά ο Καμπιλή μας καθησύχαζε ότι όλα θα πάνε καλά.

Ερώτηση: Ποιες ήταν οι επαφές με τα στρατεύματα κατοχής; Είχατε προσωπικές ή επαγγελματικές επαφές με Ιταλούς και αργότερα με Γερμανούς;

Απάντηση: (Σάμ) Εγώ όταν ήρθαν οι Ιταλοί είχα αναλάβει με άλλους δουλειά στην Λέσχη Αξιωματικών. Τι κάναμε; Διάφορα πράγματα. Από το να μαγειρεύουμε, να καθαρίζουμε, να σερβίρουμε, μέχρι να πηγαίνουμε για διάφορα θελήματα. Ένας αξιωματικός, με τον οποίο γνωριστήκαμε καλά, ονομαζόταν Ντίνο Φρόντζο και ήταν από την Γένοβα, με συμπαθούσε και μου έδινε διάφορα πράγματα. Όταν μπήκαν οι Γερμανοί αυτός μας άνοιξε μια αποθήκη και μας είπε να πάρουμε ότι θέλουμε. Γυρίζω και του ζητώ ένα πιστόλι. Δεν μου το έδωσε αμέσως. Την επομένη του το ξαναζητάω. Αυτή τη φορά μου το είχε έτοιμο. Ήταν ένα πακέτο. Ήταν δύο πιστόλια Brenta με 116 σφαίρες!

Ερώτηση: (απευθυνόμενος προς τον Σάμ) Πότε ανέβηκατε στο Βουνό;

Απάντηση : Πρώτη φορά ανέβηκα τον Οκτώβρη του 1943. Με τρεις φίλους παίρνουμε την απόφαση να βγούμε στο βουνό χωρίς επιλογή σε ποια οργάνωση θα πάμε. Είχαμε κάποιον μαζί μας που θα μας πήγαινε στους αντάρτες γενικά. Στο χωριό Κοσμιρά όπου βρεθήκαμε το βράδυ συναντάμε την οργάνωση του ΕΔΕΣ. Μας έβαλαν να φάμε. Υπήρχε πλήρης ανοργάνωσι

και αταξία. Κανείς δεν μας έδωσε σημασία. Την επομένη η μάνα του ενός από εμάς έρχεται και μας λέει ότι αυτό που κάμαμε θα γυρίσει τους Γερμανούς εναντίων μας. Σχεδόν με το χέρι στο αυτί μας πήρε και μας γύρισε πίσω στα Γιάννενα. Έφαγα πολύ ξύλο από τον πατέρα μου, αλλά ήμουν αμετάπειστος και του έλεγα ότι εγώ θα ξαναφύγω.

Μερικές μέρες αργότερα, τον ίδιο μήνα, με τον Μάτσα Χαϊμ και τον Σιών Μπακόλα, κινήσαμε για Ζίτσα. Φθάσαμε στο στρατηγείο του ΕΛΑΣ (15^ο Σύνταγμα).

Ερώτηση: Υπήρχαν άλλοι εβραίοι στο αντάρτικο πριν ανεβείτε εσείς;

Απάντηση: Καιρό πριν ήταν ο Κοέν Ιωσήφ και ο Μάτσας ο Ιωσήφ.

Ερώτηση: Τι άλλο θυμάστε από το αντάρτικο;

Απάντηση: Τον πρώτο καιρό περιφερόμασταν άσκοπα χωρίς όπλα. Μας έβαλαν σε κάτι διμοιρίες αλλά άοπλους. Μας έδωσαν και καινούργια άρβυλα και μας τάιζαν. Η συμπεριφορά τους ήταν πολύ καλή. Με τους αξιωματικούς μας τα πηγαίναμε καλά. Ήταν λεβέντες. Μας ζητούσαν συνέχεια να ενταχθούμε στο κόμμα. Σε κάθε λόχο υπήρχε κομματικός πυρήνας 30-40 ατόμων, ίσως και λιγότερων. Εγώ δεν δεχόμουν να κάνω κάτι τέτοιο. Με τον καιρό μας μάθαιναν κάποια πράγματα για τα στρατιωτικά και μας μάθαιναν σκοποβολή. Την άνοιξη του 1944 βρέθηκα στον λόχο του Γιώργου Ρέσιου. Αργότερα είχαμε τον Βαγγέλη τον Φωκά στον ανεξάρτητο λόχο. Παλικάρι λοχαγός. Ταγματάρχη είχαμε τον Αννίβα. Ήμασταν μια ομάδα τριών ατόμων ο Κοέν Νικολός δάσκαλος από το χωριό Καρίτσα Πωγωνίου, εγώ και ένας Ιταλός ο Armado. Ένα οπλοπολυβόλο και δύο ντουφέκια.

Ερώτηση: Υπήρχε πρόθεση να πάτε στον ΕΛΑΣ;

Απάντηση: Όχι, ήταν καθαρή σύμπτωση. Εγώ ήθελα να φύγω από τα Γιάννενα και μόνο.

Ερώτηση: Θυμάστε και κάποια μάχη με τους Γερμανούς;

Απάντηση: Πρέπει να ήταν Μάιος, νομίζω, έξω από τη Λάβδανη δώσαμε μάχη με τους Γερμανούς. Κάναμε ελιγμούς για να ξεφύγουμε και μας έδωσε ο Φωκάς εντολή να καθυστερήσουμε τους Γερμανούς. Τραβάμε πιάνουμε ένα ύψωμα και ρίχνουμε με το οπλοπολυβόλο. Οι Γερμανοί τράβηξαν καταπάνω μας. Κινδυνέψαμε να τους ξεφύγουμε.

Ερώτηση: κα Κοέν εσείς μεταφερθήκατε στο Άουσβιτς υποστήκατε τις ατελείωτες κακουχίες, είδατε τον θάνατο κατάματα. Τι σας μένει πιο πολύ στην ανάμνηση.

Απάντηση: Τόσα πολλά, αλλά δεν πρόκειται να ξεχάσω την στάχτη που έπεφτε πάνω στα κεφάλια μας στα μαλλιά μας στα ρούχα μας. Ήταν η στάχτη των ανθρώπων μας. Αυτό δεν πρόκειται να το ξεχάσω ποτέ.

Ερώτηση: Πότε επιστρέψατε;

Απάντηση: Επέστρεψα από το στρατόπεδο του Μπίργκενάου στην Ελλάδα. Απελευθερωθήκαμε τον Απρίλιο του 1945 και παραμείναμε μέχρι τον Οκτώβριο στην Γερμανία για περίθαλψη. Ήρθαμε με αμερικανικά αεροπλάνα που μετέφεραν στην Ελλάδα τους επιζώντες. Γύρισα πολύ άρρωστη από την Γερμανία με βομβαρδιστικά αεροπλάνα σε άθλια κατάσταση και με περιέθαλψε η οικογένεια Ναχμιά, η οποία οικογένεια είχε φύγει γρηγορότερα από τα Γιάννενα. Δεν τους βρήκαν οι Γερμανοί στα Γιάννενα και ο Ναχμιάς παρότρυνε τα αδέρφια του να τον ακολουθήσουν στην Αθήνα. Η Ευτυχία Νάχμαν έγραψε σχετικό βιβλίο. Μας κατέβασαν, λοιπόν νομίζω, στους Θρακομακεδόνες, στην κατάσταση που βρισκόμουν δεν μπορούσα να θυμάμαι. Εκείνο που θυμάμαι και μου 'ρχοταν να αυτοκτονήσω εκείνη τη

στιγμή ήταν που μου 'παν να πάρουν τα αποτυπώματά μου. Λέω μέσα μου, πάλι σε στρατόπεδο είμαι;

Διψούσαμε για νερό και υπήρχαν άνθρωποι με κανατάκια και έλεγαν πέντε δεκάρες το ποτήρι και μεις είχαμε αφήσει «μεσογειακά» (κατοχικά) δραχμές δεν ξέραμε αυτές τις δεκάρες. Δεν έχω εικόνα να σας περιγράψω πως εφθάσαμε στο αεροδρόμιο και κει ήσανε άνθρωποι που πάντα πηγαίναμε μήπως γυρίσει κανένας από τις οικογένειές μας. Ο κος Ναχμίας μας γνώρισε και μένα και την αδελφή μου και μια ξαδέλφη μου και αυτοί μας πήραν στο σπίτι. Σε μένα έφεραν γιατρό, για 8 ημέρες ήμουν σε αφασία. Μετά απευθυνθήκαμε στην κοινότητα, γιατί εμείς δύο ναμαστε κάνουμε κοινότητα. Εκείνοι μας έδωσαν κάτι λεφτά και ένα αυτοκίνητο για να επιστρέψουμε στην πόλη μας.

Σαμουήλ και Στέλλα Κοέν – φωτογραφία από την συνέντευξη